

‘Gevangen in de waarneming’

‘Gevangen in de waarneming’

Hoe de burger de communicatiemiddelen overnam en zelf ook de bewaking ging verzorgen

‘Les Lumières qui ont découvert les libertés ont aussi inventé les disciplines’

Rede

In verkorte vorm uitgesproken

door *Egbert Dommering*

op 25 april 2008

in de Aula van de Universiteit van Amsterdam

2008 Otto Cramwinckel Uitgever

© E.J. Dommering, Amsterdam, 2008

ISBN 978 90 71894 37 4

Otto Cramwinckel Uitgever 2008

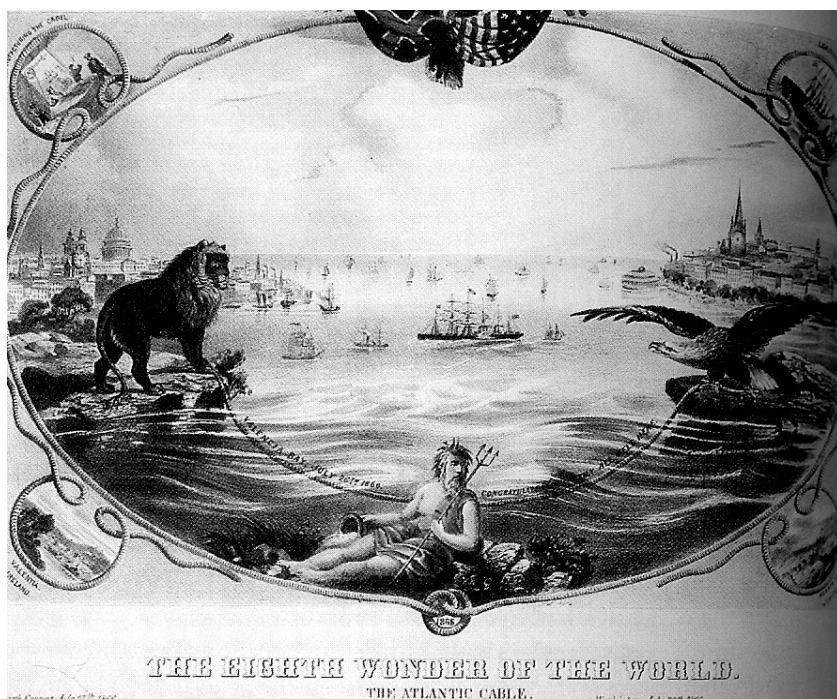
www.cram.nl

Omslag voorkant: Francesco Goya y Lucientes, Aquellos polbos ('Die vuiltjes'), in: Caprichos, ets en aquatint, 1796-1797, berechting door de Spaanse Inquisitie.

Omslag achterkant: Gilligan, foto Sabrina Harman, Abu Ghraib (Irak) november 2003.

Inhoud

De almachtige burger	7
Censuur	11
Spionage	27
Integrale controle van de toegangspoorten	37
Ein Mann ohne Eigenschaften	42
Noten	41
Curriculum vitae	47

Telegraaf, het elfde wereldwonder
Foto van Alfred Harrell, Smithsonian Institution Washington (VS)

De almachtige burger

Een luguber vakantiekiekje²

In de zomer van 2004 dook een groot aantal foto's op die in oktober en november 2003 waren genomen in de gevangenis Abu Ghraib in Irak. Alle bewakers liepen toen in de gevangenis rond met elektronische camera's (meestal ingebouwd in mobieltjes), maar één van hen, Sabrina Harman (later met andere fotograferende soldaten veroordeeld wegens handelen in strijd met de krijgstucht) heeft er honderden gemaakt, 'just to show what was going on'. In deze gevangenis had het Amerikaanse leger Iraakse burgers en militairen opgesloten die als 'politiek verdacht' in de loop van de al meer dan een jaar woedende oorlog in Irak gevangen waren genomen. De foto's lieten scènes zien die op gespeelde of echte martelingen leken. Eén ervan heeft zich voor eeuwig in het collectieve geheugen van de mensheid genesteld. Het is de gevangene die op een kartonnen doos staat. Over hem heen is een zwarte deken gegooid die een puntmuts over zijn hoofd vormt. Onder de deken zien we zijn blote benen en voeten. Hij houdt zijn armen wijd gespreid en uit de uitwaaiierende mouwen steken blote armen. Aan zijn vingertoppen zijn elektriciteitsdraden gebonden die in kronkels naar de vloer afdalen. We weten nu dat het een taxichauffeur uit Bagdad was, die onschuldig vastzat, en in de gevangenis de bijnaam *Gilligan* had gekregen, de naam van de hoofdpersoon in de in de jaren zestig populaire tv-serie *Gilligan's Island*, waarin zeven *castaways* die zijn aangespoeld op het onbewoonde eiland Gilligan allerlei overlevingsavonturen beleven. 'Gilligan' staat nu voor een komische figuur die tegen dichte deuren aanloopt of andere gooi- en smijtgrappen uithaalt, of waarmee je dergelijke grappen kunt uithalen. De elektriciteitsdraden waren aan hem vastgeknoopt omdat Gilligan was wijs-gemaakt dat hij, als hij van de doos zou afvallen, zou worden geëlektrocuteerd: een grap dus, een 'mock execution', wel vaker vertoond in de wereldgeschiedenis onder andere met Dostojewski. Wij weten ook dat sergeant Chip Frederick foto's van hem heeft genomen ('for personal use'), maar dat de bekende foto afkomstig is van de 'uitgelekte' cd met de foto's van Sabrina Harman.³

De foto is een icoon van de wereldgeschiedenis geworden voor alles wat er niet deugt aan de Amerikaanse interventie in Irak. Nieuwsiconen zijn er eigenlijk niet eens zo veel. Robert Capa symboliseerde de reddeloze strijd van de Spaanse Republiek tijdens de Spaanse burgeroorlog met de foto van de door een kogel getroffen, achterovervallende Baskische soldaat, de arm met het geweer er in wijd uitgestrekt; frontaal neergeschoten, schuin in de val door Capa met de camera geschoten. De Tweede Wereldoorlog liep begin maart 1945 af met de wereldwijd gepubliceerde foto van Amerikaanse soldaten die op de berg Suribachi van het Japanse eiland Iwo Jima de Stars and Stripes planten. De foto is genomen op het moment dat ze de vlaggenstandaard oprichten;

de vier soldaten hangen er schuin geleund tegenaan alsof de standaard die nog scheef staat van lood is, zodat ze hem maar met moeite in rechte stand kunnen krijgen. De mededogenloze repressie door de Chinese communistische partij werd voor eeuwig verbeeld door de foto van de student die in april 1989 op Tiananmen Plein in Peking in zijn eentje voor een rij tanks ging staan. Voor het Westen is het een beeld van individuele vrijheidsdrang, voor de Chinese volkspartij nog steeds een herinneringstrauma dat in beeld en woord uit het historische geheugen gewist moet worden. Iedere verwijzing naar deze gebeurtenis en dit beeld is in China nog altijd verboden: Tiananmen behoort tot een van de tabeewoorden en -beelden die aanbieders van zoekmachinediensten in China in de zoekvocabulaire dienen te blokkeren. De zinloosheid van de Vietnamoorlog werd in 1972 vastgelegd in de foto van het naakte meisje dat gillend weglucht van het napalmbombardement. Haar rug is verbrand. Zij spreidt haar armen uit met als dode vleugeltjes naar beneden vallende handen.

Over enkele van de genoemde foto's wordt nog steeds gespeculeerd of zij in scène zijn gezet. De onlangs gevonden koffer met filmrollen van Capa's foto's moeten bijvoorbeeld uitsluitel geven of de getroffen Baskische strijder wel 'echt' is. Voor de iconificatie van de foto's is dat eigenlijk zonder belang. Ik hoef ze maar te beschrijven en zij zullen bij alle toehoorders voor hun geestesoog komen.

Hoe worden foto's iconen? Robert Hariman en John Louis Lucaites hebben in hun studie *No caption needed*⁴ de iconische foto's gedefinieerd als: fotografische beelden die in druk, elektronische of digitale media verschijnen die alom worden herkend en herinnerd, en die worden opgevat als de weergave van een historisch belangrijke gebeurtenis, sterke emotionele identificaties en reacties oproepen en op grote schaal in verschillende soorten media, en bij verschillende genres of onderwerpen worden gereproduceerd. De Abu Ghraib-foto voldoet zonder enige twijfel aan deze definitie. Zij is in alle media gebruikt en een voorbeeld voor cartoons en beeldende kunst. De schrijvers noemen vijf kenmerken die bij een foto aanwezig moeten zijn om haar te kandideren voor iconificatie:⁵ de foto moet beantwoorden aan een aanvaarde esthetische conventie, zij moet een staatkundige of politieke realiteit vertegenwoordigen (*civic performance*), richting geven aan emoties, verwijzen naar tegenspraak of crisis, en raken aan een onderstroom van culturele betekenissen (*semiotic transcription*). De Abu Ghraib-foto heeft deze kenmerken. De voorstelling voldoet aan een esthetische conventie: het belangrijke onderwerp 'poseert' in het midden van het beeld (de soldate die in de oorspronkelijke versie nog wijzend aan de rand van het beeld is te zien, verdwijnt in het proces van iconificatie geleidelijk uit beeld), het gaat over de verrichtingen van Amerikaanse soldaten in een oorlogssituatie, de voorstelling roept erbarmen en afkeer op, het gaat over de crisis van de gevangene en de foto heeft een sterke 'semiotic transcription'. Velen hebben die in verband gebracht met de puntmutsen van de Ku Klux Klan, maar dat zijn beulen en geen slachtoffers. Voor mij is daarom dwingend

de associatie met de in de *Capricios* van Goya afgebeelde, puntmuts (*coroza*) dragende beklagden van de Inquisitie.⁶

Toch onderscheidt de foto zich wezenlijk van andere iconen. De fotografen van andere iconen waren beroepsfotografen en vaak hebben zij voor de geïconificeerde foto een Pulitzer Prijs gekregen. De Abu Ghraib-foto is door een soldaat met een elektronische camera genomen. Velen van hen deden dat om thuis te kunnen laten zien in wat voor gruwelijke vakantiekolonie ze terecht waren gekomen, zoals de soldaten in Vietnam foto's van gedode Viet Cong-strijders namen om te laten zien dat ze er bij waren geweest: 'Like, Hey Mom, look.'⁷ Het is een treffer die nooit in het Walhalla van de persfotografie terecht zal komen. Maar de amateurcamera doet meer: behalve dat deze foto wereldgeschiedenis maakte, legde zij ook de 'heterdaad' vast. De bewakingsfunctie hadden we tot op heden alleen aan de bewakingscamera's toegeschreven.⁸ Hier valt de controle van de waarneming en de controle van de waarnemer samen.

Sabrina Harman vergeleek in de brieven aan haar vriendin Kelly de gevangenen die zij vaak naakt en met uitgestrekte armen vastgebonden armen zag, met Christus:

'I walk down after blowing the whistle and beating on the cells with an asp to find "the taxicab driver" handcuffed backwards to his window naked with his underwear over his head and face. He looked like Jesus Christ.'

(Ik loop de trap af, terwijl ik op mijn fluit blaas en met een stok op de celdeuren sla, om dan "de taxi chauffeur" aan te treffen, van achteren vastgeboeid aan het raam, naakt en met zijn onderbroek over zijn hoofd en gezicht. Hij zag eruit als Jezus Christus.)

Hoe zou de wereldgeschiedenis eruit hebben gezien als de Romeinse soldaten op Golgotha over mobieltjes met een camerafunctie hadden kunnen beschikken? Zou de foto van een man aan het kruis ooit een icoon zijn geworden? Zouden ze wel het juiste kruis hebben gefotografeerd? Of hadden we alleen onderbelichte foto's van dobbelspelers gehad, die in helemaal niets op Romeinse soldaten leken? De gestalte van Pilatus zelve? Onbekende tronies waar kunsthistorici eeuwen over zouden speculeren wie dat wel geweest zouden kunnen zijn, omdat ze op geen enkele manier corresponderen met in oude teksten beschreven figuren? En is niet de film van Peter R. de Vries over Joran van der Sloot in een totale anticlimax geëindigd omdat Joran op de bewuste nacht geen mobiele telefoon/fotoapparaat bij zich had om de gebeurtenissen vast te leggen? De film eindigt in een zwart duister beeld dat wel door een bewakingscamera, die er trouwens ook niet was (nog een tegenslag), lijkt te zijn opgenomen. Wuivende palmen, aanrollende branding en verder niets, helemaal niets.

Geschiedenis van de controle

Ik wil mij hierna bezighouden met deze burger die is uitgerust met de modernste communicatiemiddelen. Hij kan niet alleen voortdurend zijn eigen of het bestaan van anderen in beeld en geluid vastleggen met een mobieltje, hij zendt daarmee ook voortdurend radiografische signalen uit en hij communiceert er elektronisch wereldwijd mee. Op vaste aansluitpunten doet hij dat met een pc of een palm top. Wij weten altijd alles over zijn *locatie* en zijn *communicaties*. Hij is de meest geëmancipeerde en best gecontroleerde burger die er ooit in dit door ons bewoonde universum heeft bestaan. Om dit fenomeen beter te begrijpen ga ik met U terug in de tijd om de wor- dingsgeschiedenis van de controlepunten op de openbare en privé-uitingen van de burger nader te beschouwen. Ik heb het over censuur en spionage. Bij de censuur gaat het om een geleidelijk emancipatieproces waarin de burger steeds directer toegang tot de media krijgt. Bij spionage juist om het omgekeerde: een steeds verfijndere controle op communicaties. Aan het eind hoop ik te laten zien hoe die twee gezichtspunten zijn gaan samenvallen.

De sleutel tot deze verbinding ligt in de bouw van een wereldwijd telecommunica- tienet. Het 'elfde wereldwonder', de telegraaf maakte het voor het eerst voor mensen mogelijk, zoals het internet:

'[...] to communicate across great distances using interconnected networks.[...] Common rules and protocols enable any sort of computer to exchange messages with any other – just as messages could easily be passed from one kind of telegraph apparatus (a Morse printer, say) to another (a pneumatic tube). The journey of an e-mail message, as it hops from mail server to mail server towards its destination, mirrors the passage of a telegram from one telegraph office to the next.'⁹

('om te communiceren over grote afstanden met gebruikmaking van aan elkaar verbonden netwerken [...]. Gemeenschappelijke regels en protocollen stellen ie- dere soort computer in staat berichten met elkaar uit te wisselen – net zoals be- richten van het ene telegraafapparaat (zeg, een Morse seintoestel) gemakkelijk naar een ander soort (een pneumatische buis) werden overgebracht. De reis van een e-mail bericht dat van de ene mailsurfer naar de andere springt, weerspiegelt de passage van een telegram van het ene telegraafkantoor naar het andere.')

In dit net raakte de burger in de 21^e eeuw gevangen.

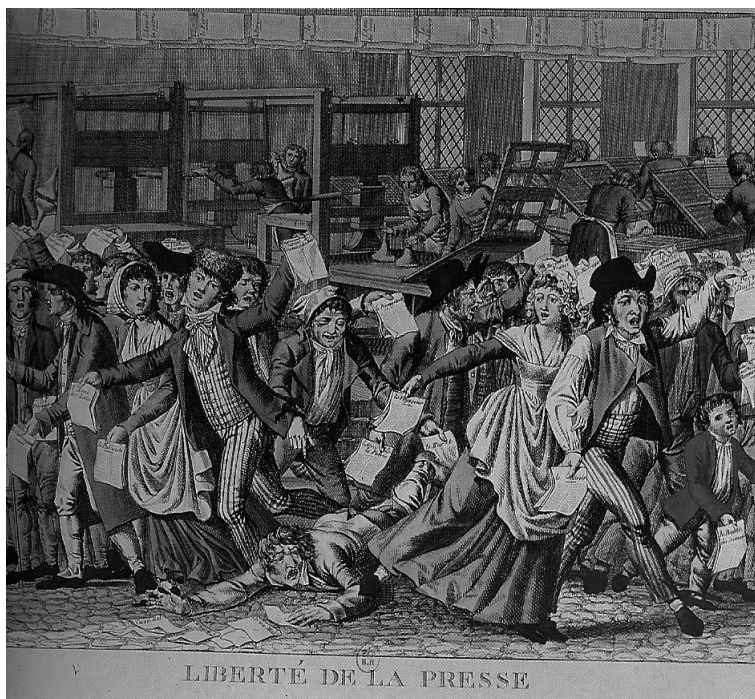
Censuur

Van censuur naar redactie en peer review van openbare informatie: de strijd tussen de politieke en de wetenschappelijke werkelijkheid

Censuur

In West-Europa wordt tot aan de 19e eeuw censuur uitgeoefend en daaronder verstaan we controle vooraf voordat de informatie openbaar wordt gemaakt. Daarna bestaan tot de tweede helft van de 19e eeuw andere vormen van repressie (zware straffen, verspreidingsbeperkingen) die met censuur zijn te vergelijken. Eind 19e eeuw en begin twintigste eeuw ondergaan film en omroep nieuwe vormen van controle vooraf. Dat de drukpers het eerst werd geëmancipeerd is in artikel 7 van de Nederlandse Grondwet te vinden in de sacrale zinsnede 'Niemand heeft voorafgaand verlof nodig om door de drukpers gedachten en gevoelens te openbaren'. Die zin is even bondig en duidelijk als het *First Amendment* van de Amerikaanse Constitutie 'Congres shall make no law [...] abridging freedom of speech, or of the press'. De Minister van Binnenlandse Zaken Ter Horst zei eind februari ter gelegenheid van het 25-jarige ambtsjubileum van de laatste herziening van onze Grondwet dat de tekst van de Gw 'fletsandoet', terwijl zij juist moet 'flitsen' en zij noemde de formulering van artikel 7 Gw 'archaisch'.¹⁰ Dat een kabinet de aanpassing van de Gw benadert als een cosmetische operatie zegt meer over het kabinet dan over de Grondwet. Dat de minister uitgerekend de openingszin van artikel 7 Gw aanpakt, getuigt daarbij van een jammerlijk tekort aan begrip voor korte teksten met een grote geschiedenis. Wij weten uit het privaatrecht wat er gebeurt als wij een korte tekst waarin een rechtsontwikkeling is samengebond, afschaffen. Artikel 2014 BW was bondig en duidelijk: 'Bezit geldt als volkomen titel'. Voor deze vijf woorden hebben we er in BW 3:86 leden 1 en 2 meer dan zestig teruggekregen in omslachtige volzinnen die je niet tot het eind kunt lezen zonder je aandacht te verliezen. Hondius heeft in zijn afscheidsrede *Sense and Nonsense in the Law* terecht Jonahatan Swift *Brobdignag's law* aangehaald: 'No law in that Country must exceed in Words the Number of Letters in their Alphabet; which consists only of two and twenty.'¹¹ Artikel 7 Gw, het *First Amendment* en artikel 2014 BW doorstaan glansrijk de Brobdignag-test. Het zijn krachtige lichtflitsen die uit het verleden tot ons komen. Moderne wetgeving bestaat uit flakkerende lichtpuntjes die nauwelijks nog waargenomen kunnen worden door de fletse mist van woorden die moderne bureaucratieën daar omheen hebben geblazen.

Ik wil het hier over die censuur hebben omdat zij, zeker in haar latere fasen, kenmerken vertoont van wat wij later redactionele controle zijn gaan noemen.¹² Toen John Milton in 1644, als een van de eersten, in zijn *Areopagitica* ten strijde trok tegen de toen

Drukpers (La Liberté de la Presse)
Kleurprent uit 1797, Bibliothèque nationale, Cabinet des Estampes

nog strenge censuur in Engeland, gebruikte hij ook al het argument dat het uitoefenen van censuur een intellectuele, zij het niet erg inspirerende arbeid was:

‘It cannot be denied but that he who is made judge to sit upon the birth or death of books [...] had been to be a man above the common measure, both studious, learned and judicious[...]. If he be of such worth [...], there cannot be a more tedious and unpleasing journeywork, a greater loss of time levied upon his head, than to be made the perpetual reader of unchosen books and pamphlets, oftentimes huge volumes’.¹³

‘(Het kan niet worden ontkend dat hij die wordt benoemd tot rechter om te oordelen over geboorte en dood van boeken [...] een man moest zijn van meer dan gemiddelde statuut, zowel studieuze, geleerd als tot oordelen bevoegd [...] Wanneer hij die kwaliteit inderdaad zou hebben [...] kan er voor hem geen vervelender en onaangename dagtaak zijn, geen grovere tijdsverspilling aan hem opgelegd, dan voor altijd niet gekozen, dikwijls zeer volumineuze boeken en pamfletten te moeten lezen.’

U ziet hier al een rake beschrijving van hetgeen senior-wetenschappers heden ten dage een groot deel van hun tijd doen. Nu heet dat *peer review*.

Het meest sprekende voorbeeld hoe censuur en verlichte redactie door elkaar heen lopen zien wij in de persoon van Guillaume de Lamoignon de Malesherbes die van 1750-1763 directeur van de Librairie was, waar onder het Ancien Régime de censuur op boeken was geconcentreerd. Deze man, die op 21 april 1794 onder de guillotine stierf omdat hij de verdediging van Lodewijk XVI op zich had genomen, stond tussen twee werelden in, of, zoals François-René de Chateaubriand in zijn *Mémoires d'outre-tombe* zegt: ‘Malesherbes aux vertus antiques et aux opinions modernes’.¹⁴ Hij behoorde qua afkomst tot het Ancien Régime, maar qua geest tot de Verlichting, groot verdediger van de *Encyclopédie* in het conflict over de censurering: de verschijning van de eerste delen werd aanvankelijk getolereerd, maar kwam in steeds moeilijker vaarwater waar Kerk en Parlement meer mijnen in legden naarmate de behandelde onderwerpen gevoeliger werden en de toon van de *Encyclopédie* vrijmoediger.¹⁵ Hij werd directeur van de censuur op een moment dat het tij geestelijk, economisch en politiek al niet meer te keren was. Geestelijk omdat de *philosophes* steeds meer aanhang kregen, ook dus bij Malesherbes zelf, man van ‘opinions modernes’. Economisch omdat de overstelpende parallel import en verspreiding van illegale boeken grote vormen aannam.¹⁶ Niet onvermeld mogen blijven de op 5 september 1771 aan de Franse grens betrapte *démoiselles* die onder hun hoepelrokken 400 exemplaren hadden verstopt van de *Réflexions générales sur le système projeté par le Maire du Palais pour changer la Constitution*.¹⁷ Maar zij zijn

slechts een voorbeeld van de importstroom die steeds vaker *niet* werd onderschept. Politiek niet te keren, omdat het geletterde publiek en de kranten rond de tweede helft van de 18e eeuw groeiden. Krantencensuur was nog moeilijker bij te houden dan de aanzwellende stroom boeken.

Een kleine 200 censurs moesten aan de groeiende stroom het hoofd bieden. Rond het einde van Malesherbes directeurschap hebben de censurs twintig tot dertig werken per persoon per jaar op hun bord. Deze werken moeten zorgvuldig bestudeerd worden omdat het veelal maar om een paar passages ging:

‘Les auteurs viennent voir les censeurs; tolérants et cultivés, ceux-ci sont souvent professeurs, secrétaires, bibliothécaires, gens de talents, membres d’académies. Entre gens de bonne compagnie, les accords sont toujours possibles et le maître mot est compromis: les interdictions fermes ne représentent que 10 à 20 % du total des manuscrits.’¹⁸

(‘De auteurs zochten de censurs op; dezen, tolerant en gecultiveerd van aard, waren dikwijls (hoog)leraar, secretaris, bibliothecaris, mensen met talent, leden van academies. Tussen mensen van goed gezelschap bereikt men altijd overeenstemming en het slagwoord was ‘compromis’: slechts 10 tot 20 % van de manuscripten werden geheel verboden.’)

Malesherbes handelde daarin bovendien zeer gewetensvol. Vele auteurs probeerden een gunstige censor voor hun manuscript te krijgen, maar hijzelf weigerde bijvoorbeeld op verzoek van een arts een medisch boek te censureren, omdat hij van medicijnen geen verstand had.¹⁹

Malesherbes probeerde de groeiende last voor de censurs en de steeds moeilijker onder controle te krijgen stroom illegale boeken op te vangen door het ontwikkelen van een gedoogbeleid (wat hij noemt de *permissions tacites*). Dat heeft hij gedurende zijn ambtsperiode in 1758-1759 opgeschreven in de *Mémoires sur la librairie* die voor intern gebruik bestemd zijn geweest, maar in 1809 zijn gepubliceerd. Het zijn er vijf in getal en in de tweede zet hij de algemene beleidslijnen uit:

‘C’est point dans la rigueur qu’il faut chercher un remède; c’est dans la tolérance. Le commerce des livres est aujourd’hui trop étendu, et le public en est trop avide pour qu’on puisse le contraindre à un certain point sur un goût qui est devenu dominant. Je ne connais donc qu’un moyen pour faire exécuter les défenses: c’est de faire fort peu. Elles ne seront respectées que quand elles seront rares, et il faut les réserver pour les objets importantes.’²⁰

(‘Het is niet zozeer in de gestrengheid dat men de remedie moet zoeken, maar in de tolerantie. De handel in boeken is tegenwoordig te wijd verbreid, en het publiek is te leergierig dan dat men een smaak kan bestrijden die de heersende is geworden. Ik ken maar één middel om de regels te handhaven, en dat is om heel weinig te doen. De sancties op overtredingen zullen slechts worden gerespecteerd wanneer zij zelden worden opgelegd en worden gereserveerd voor belangrijke gevallen’)

Even later vat hij het in een zin samen:

‘Tout mon système d’administration est fondé sur ce qu’il faut tolérer beaucoup de petits abus pour empêcher les grands.’²¹

(‘Mijn gehele beleid is er op gebaseerd dat men de kleine vergrijpen door de vingers ziet teneinde de grote te verhinderen.’)

Dertig jaar na de formulering van zijn gedoogbeleid schoof hij nog een eindje verder op en schreef hij de *Mémoire sur la liberté de la presse* waarin hij een gematigde persvrijheid bepleitte. Dit in 1788 geschreven stuk werd eveneens in 1809, tezamen met de eerdere mémoires in gepubliceerd. In de oude tijden werd de waarheid in bijeenkomsten van welopgevoede mensen gevonden, aldus Malesherbes, maar:

‘L’impression offre un champ plus vaste; c’est une arène où chaque citoyen a droit d’entrer ; c’est la nation entière qui est juge, et quand ce juge suprême a été entraîné dans l’erreur, ce qui est souvent arrivé, il est toujours temps de le rappeler à la vérité. La lice n’est jamais fermée.’²²

(‘De drukkunst geeft toegang tot een zeer uitgestrekt gebied; het is een arena die iedere burger kan betreden; het is de gehele natie die als rechter oordeelt, en als de hoogste rechter zich laat verleiden tot een vergissing, wat dikwijls voorkomt, is het niet te laat om hem aan de waarheid te herinneren. De strijd is nooit voorbij.’)

En hij vervolgt :

‘Ne regardons plus le peuple, dans notre siècle, du même œil qu’on le considérait dans les siècles passés. Je prétends pas dire que tous les individus de la nation soient des gens instruits ; mais je dis qu’il n’y a pas une classe d’hommes ni coin de province où il ne se trouve des gens qui ont une façon de penser à eux, et qui sont capables de l’exposer et de la soutenir contre qui que ce soit.’²³

(‘Bekijk het volk in onze eeuw niet met dezelfde ogen als waarmee men het in de voorbije eeuwen bekeek. Ik pretendeer niet dat alle inwoners van de natie voldoende zijn opgeleid; ik wil slechts zeggen dat er geen sociale klasse van mensen en geen uithoek in de provincie is, of men vindt er wel mensen die hebben leren nadenken en die in staat zijn hun gedachten in het openbaar uiteen te zetten, en ze staande te houden tegenover wie dan ook.’)

En dat hij deze constatering doet is niet verwonderlijk. Deze Gorbatsjov van het Ancien Régime had de half geopende sluisdeur van het gedoogbeleid door een stroom van politieke pamfletten en kranten uit zijn hengsels gesleurd zien worden. Honderden waren het er. De gemiddelde leeftijd van de journalisten die erin schreven was ten opzichte van 1784 gehalveerd: 25 tegen 50.²⁴ Hun maatschappelijke achtergrond was niet veel veranderd: het waren nog steeds *gens des lettres* en juristen.²⁵

Nadat de arena zich had gevuld met nieuwe, maar nog steeds opgeleide jongere burgers, kristalliseerde het censuurloze tijdperk onder het statuut van de vrijheid van meningsuiting zich in de 19^e eeuw uit tot een systeem van redactie en *peer review* door onafhankelijke instanties. Dit houdt in dat informatie pas aan het publieke domein wordt toevertrouwd nadat zij door deskundigen is gewogen en beoordeeld.

Vervanging van wereldlijke en geestelijke machten door intellectuele en democratische autoriteit: nieuwe kenniscentra en massamedia

Kort gezegd ziet dat er als volgt uit. De toegang tot de kennis bestaat in de logische ordening van de door deskundigen opgestelde thesauri die de zoekfuncties bevatten om de door deskundigen geselecteerde kennis in kennisbanken (bibliotheken) te vinden. Kennis wordt pas in het kennisdomein toegelaten als zij is gewogen en beoordeeld door deskundigen en blijft, eenmaal toegelaten in dat domein, permanent ter discussie staan. Dit is het wetenschappelijke forum van de internationaal met elkaar verbonden universiteiten (die zelf in een vroeg stadium van de censuur al een belangrijke rol bij de censuur hadden vervuld). De rol van de overheid, ten tijde van de censuur, degene die het officiële wereldbeeld voorschreef en afwijkende kennis door middel van censuur weerde en afstrafte, is teruggedrongen tot die van (mede)financier.

De massamedia, en die houden mij hier vooral bezig, worden organisaties met redacties en onderzoeksstaven die het tot hun verantwoordelijkheid rekenen om een juist beeld van de werkelijkheid te geven en mede daardoor de politieke machten die over ons beslissen te controleren. De Pers moet de feiten presenteren, opdat de burger in een steeds gecompliceerdere werkelijkheid de juiste beslissingen kan nemen. Of, zoals Walter Lipmann het formuleerde in *Public Opinion*, zijn nog steeds beroemde classic uit 1922:

‘Somehow or other, for reasons necessarily obscure, as the result of domination, compromise or a long roll, there emerge from this political bodies commands, which set armies in motion or make peace, conscript life, tax, exile, imprison, protect property or confiscate it, encourage one kind of enterprise and discourage another, facilitate immigration or obstruct it, improve communication or censor it, establish schools, build navies, proclaim “policies,” and “destiny,” raise economic barriers, make property or unmake it, bring one people under the rule of another, or favour one class as against another. For each of these decisions some view of the facts is taken to be conclusive, some view of the circumstances is accepted as the basis of inference and as the stimulus of feeling. What view of the facts and why that one?’²⁶

(‘Op een of andere manier, om redenen die noodzakelijkerwijze verborgen blijven, als het resultaat van overmacht, compromis of een lange golfbeweging, produceren deze politieke lichamen bevelen die legers in beweging zetten of vrede stichten, de dienstplicht instellen, belasting heffen, mensen verbannen of gevangen nemen, eigendom beschermen of ontnemen, de ene onderneming aanmoedigen of de andere ontmoedigen, immigratie faciliteren of hinderen, communicatie verbeteren of censureren, scholen instellen, marinevloten bouwen, een ‘beleid’ en/of een ‘bestemming’ proclameren, economische barrières opwerpen, eigendommen bouwen of afbreken, een volk onder het gezag van een ander brengen of de ene klasse bevoorrechten boven een ander. Voor elk van deze beslissingen wordt een bepaalde visie op de feiten doorslaggevend geacht, wordt een bepaalde visie op de omstandigheden geaccepteerd als de basis om in te grijpen en als een stimulans voor een bepaald gevoel. Welke visie op de feiten, en waarom juist die?’)

Lippmann concludeert dat het onmogelijk is om een ‘waar’ beeld van de werkelijkheid te schetsen, dat de massamedia onbetrouwbaar zijn omdat zij politiek bevooroordeeld zijn en dat het innerlijke beeld dat de gemiddelde burger van de werkelijkheid heeft een dwalende *public opinion* zal blijven. Hij stelt daarbij het politieke beeld van de massamedia tegenover het waarheidsbeeld van de wetenschap. Het is het ‘fundamentele dilemma in het leven tussen dat van accurate *politieke* representatie en accurate representatie in *epistemologische* zin,’ concluderen Marres & De Vries in hun fraaie WRR-studie.²⁷ Modernere opvattingen over de massamedia trachten dit dilemma te verzoenen door bijzondere verplichtingen van waarheidsvinding van de Pers in de democratie aan te nemen.²⁸ Wij erkennen bovendien de politieke bevooroordeeldheid van de pers door van de *opiniepers* te spreken en als ideaalbeeld voor de markt van personeringen concurrentie na te streven tussen verschillende *titels* die verschillende opinies uitdragen. Zo kan de ‘publieke opinie’ uit het voorgeschotelde mozaïek van subjec-

tieve interpretaties een objectief beeld componeren.²⁹ We zijn ze daarom toch *trusted media* gaan noemen, media die we moeten vertrouwen omdat we zelf niet in staat zijn de informatie te verzamelen. ‘Vertrouwen’ is immers een sleutelbegrip voor een samenleving waarvan we de toegenomen risico’s alleen kunnen dragen omdat we ons in handen moeten stellen van anderen die expertise bezitten: de vliegtuigmaatschappij en de piloot, de arts of de voedingsfabrikant.³⁰

Het dilemma: democratische kennis of expertise-kennis, het spanningsveld tussen pers en wetenschap dat Lipmann schetste, is gebleven en steeds nijpender geworden in onze, door technologie gedreven, samenleving. Er ontstaat een verbinding tussen de wetenschappelijke *peer review* en de politieke representatie die Bruno Latour *hybrides* heeft genoemd: intermediairs tussen de bestudering van de natuur en de uitoefening van de politiek. Er moet een *Parlement des choses* komen waarin wetenschap en politiek zijn vertegenwoordigd:

‘Les natures sont présentes, mais avec leurs représentants, les scientifiques, qui parlent en leur nom. Les sociétés sont présentes, mais avec leurs objets qui les lestent depuis toujours. Que l’un des mandataires parle du trou de l’ozone, que l’autre représente les industries chimiques de la région de Rhône-Alpes, un troisième les ouvrières de cette même industrie chimique, un autre les électeurs du Lyonnais, un cinquième la météorologie des régions polaires, qu’un autre encore parle au nom de l’État, que nous importe, pourvu qu’ils se prononcent tous sur la même chose, sur ce quasi-objet qu’ils ont tous créé, cet objet-discours-nature-société dont les propriétés nous étonnent tous et dont le réseau s’étend de mon réfrigérateur à l’Antarctique en passant par la chimie, le droit, l’État, l’économie, et les satellites.’³¹

(‘De Natuur is aanwezig met haar vertegenwoordigers, de wetenschappers, die in haar naam spreken. De Samenleving is aanwezig, maar met haar objecten die sinds lang haar gewicht vormen. Laat een van de mandatarissen spreken over het gat in de ozonlaag, laat de ander de chemische industrieën in de streek van de Rhône-Alpes vertegenwoordigen, laat een derde spreken voor de werknemers van diezelfde industrieën, een vierde voor de kiezers van Lyons, een vijfde voor de meteorologie van de poolstreken, en weer een ander in naam van de Staat, wat maakt het ons uit, mits allen zich maar uitspreken over hetzelfde onderwerp, dat quasi-object dat zij hebben geschapen, dat ‘object-discussie-natuur-samenleving’ waarvan de eigenschappen ons allen verwonderen, en dat een verbinding vormt tussen mijn ijskast en Antarctica, nadat het door de domeinen van de chemie, het recht, de Staat, de economie en satellieten is gegaan.’)

In het model van de opiniepers is de overheid geheel verdwenen: de censurerende functies worden door ‘opinie’-redacties in concurrentie met elkaar uitgevoerd. Later komen daarbij de elektronische massamedia. In het West-Europese model zijn dat *publieke* omroepen die door de overheid worden gefinancierd in ruil voor een opdracht dat zij een getrouw, objectief en evenwichtig beeld van de samenleving zullen geven, en een nadere regulering van de inhoud van de programma’s hebben te accepteren, met name er op gericht commerciële invloed buiten de deur te houden. De beoordeling van de redactionele inhoud wordt overgelaten aan onafhankelijke deskundigen die handelen vanuit de hen opgelegde verplichting, althans dat behoren te doen. Het hangt overigens af van de effectiviteit van de filters die tussen deze organisaties en de overheid zijn ingebouwd of zij de omroep ‘van het publiek’ of de omroep ‘van de politieke meerderheid’ zijn.

Die burger die tijdens en na de Franse revolutie doorbrak in de arena van de informatievoorziening, zoals Malesherbes het zo mooi zei, verschijnt bij iedere politieke en economische verschuiving zelf weer met nieuwe media in beeld, maar heeft ten opzichte van de massamedia een tamelijk stabiele en gedefinieerde rol gekregen: hij is onderworpen aan wat ik ‘geleide participatie’ zou willen noemen, en hij is deel gaan uitmaken van een identificeerbare ‘doelgroep’. Bij beide wil ik even stilstaan, omdat dit het eerste controlemoment is dat bij het publiek aan de kant van de vrije (niet gecensureerde) openbare communicatie optreedt. Laat ik met die ‘geleide participatie’ beginnen. De lezer van een krant betaalt voor die krant, als hij het niet met de redactie eens is kan hij de krant opzeggen of niet meer kopen. Hij kan ingezonden brieven of stukken schrijven, die na redactionele selectie, worden geplaatst. Bij de omroep kunnen *public access*-kanalen worden geopend. Er is echter meer en dat hangt samen met het exploitatiemodel van de Pers dat voor een deel afhankelijk is van reclame-inkomsten. Bij de publieke omroep is dat, althans in Nederland, ook vrij snel het geval geweest. Daar komen later de geheel uit reclamegelden gefinancierde commerciële omroepen en gratis kranten bij. De burger is niet alleen consument op de *free market place of ideas*, hij is dat in toenemende mate op de markt van goederen en diensten. Massamedia vormen een brugfunctie tussen die twee markten en gaan zo programmeren dat zij een geselecteerd publiek, een *doelgroep* bij de adverteerders afleveren: jeugd, mannen van middelbare leeftijd, huisvrouwen, inkomensklassen enzovoort. Naarmate massamedia meer van reclame-inkomsten afhankelijk worden, willen zij steeds meer over die burger in zijn hoedanigheid van dubbele consument weten. Zij willen steeds fijnmaziger en individuelere informatie over de gebruiker hebben. De informatie die ze over de gebruiker op de informatiemarkt verzamelen (later geheten ‘persoonsgegevens’) kan ook worden ingezet op de markt van goederen en diensten. Dit model blijft door de stand van de techniek gebrekkig. Het levert slechts globale informatie over de gebruiker op. Ook participatie verloopt langzaam. Dat komt door-

dat, wat ik de *retourkanalen* noem – de kanalen tussen gebruiker en massamedium waarin de gebruiker in reactie op de collectieve ter beschikking gestelde informatie individuele boodschappen kan terug sturen –, nog slecht ontwikkeld zijn. Eigenlijk kan de gebruiker in dit stadium alleen een brief terugsturen of geduldig wachten in een overbelaste telefooncentrale. Dit zal dramatisch veranderen met de verdere ontwikkeling van informatie- en telecommunicatietechnologie.

Naar volledige participatie en individualisering van gebruik: vervanging van intellectuele autoriteit door democratische autoriteit

Technische schokken

We gebruiken het internet dat in de jaren negentig een massaal medium werd, als een markeringsmoment voor een nieuw communicatietijdperk. Internet is een moment van technische innovatie, zoals we dat in de geschiedenis van de communicatiemiddelen vaker hebben gezien. Ik stond hiervoor al stil bij Malesherbes, wiens boekenpolitie werd weggespoeld door de expansie van de drukpers. Het waren ook de vlugschriften die in grote getale verschenen, maar waarvan repressie op den duur zinloos werd, omdat het veelkoppige monsters waren die voor ieder afgeslagen hoofd vier nieuwe produceerden:³²

‘The news-sheets were the foam on the stream of time. Bruised and pillaged, they tantalized Parisian opinion by a jumble of scattered stories which brought much joy in the morning, but much indignation in the evening as people realized that today’s stories contradicted those of yesterday. Essentially they were rumour-mongers, never still, ever transformed and contradicted [...]. The Parisian could never know if they carried lies or errors, proven facts or extravagant imaginings; but what mattered was the sum total of rumours which assured him that he was missing nothing of what went on.’³³

(‘De vlugschriften waren het schuim op de stroom van de tijd. Om hun inhoud verguist en verslonden, deden ze de Parijse opinie watertanden door een mengelmoe van bij elkaar geraapte verhalen die in de ochtend veel plezier, maar in de avond grote verontwaardiging brachten wanneer de mensen zich realiseerden dat de verhalen van vandaag die van gisteren tegenspraken. In wezen waren het verspreiders van geruchten, nooit onbeweeglijk, altijd veranderd en tegengesproken [...]. De Parijzenaar kon nooit weten of zij leugens of vergissingen, bewezen feiten of extravagante fantasieën bevatten. Wat telde was de optelsom van alle geruchten die hem het gevoel gaven dat hij niets miste van wat er gaande was.’)

Kortom: Internet avant la lettre.

Zulke momenten hebben we gekend bij de ontdekking en verbreiding van de aan het begin al genoemde telegraaf, en daarna van de radio, beide communicatiemiddelen die Malesherbes' droom van een wereldarena verwezenlijkten. De burgers namen vooral bij de verbreiding van de radiotechnologie in de 'radio days' in het begin van de 20^e eeuw, toen zendamateurs met eigen randapparatuur plotseling massaal de ether gingen bevolken, bezit van het communicatiemiddel. Totdat ze er door de centralisering van het beheer van de ether door de overheid weer massaal uit werden verbannen.³⁴

Het internet stelt het dilemma democratische kennis of peer review-kennis opnieuw aan de orde. Die discussie woedt op theoretisch niveau tussen, wat ik noem de 'wikipedisten' en de 'anti-wikipedisten'. Daar wil ik eerst op ingaan, voordat ik overstap naar de vraag wat dit allemaal betekent voor participatie en individualisering bij het gebruik van de massamedia.

Wikipedia

Wikipedia is de samenvoeging van het Hawaaise 'wiki wiki' dat zoiets als snel en vlug betekent en 'pedia', de kennis uit het woord 'encyclopedia'. De Wikipedia is een encyclopedie die door de hele wereld wordt geschreven. Een belangrijke aanhanger van het wikipedisme is Yochai Benkler, die in zijn boek *The Wealth of Networks* Wikipedia en de vrije Linux en open source software een paradigma vindt van hoe vrije collectieve kennis uiteindelijk een beter product oplevert dan het industriële door intellectuele eigendom beschermde kennismodel (betaalde peer review dus), dat hij 450 pagina's lang bestrijdt:

'It is this combination of a will to create and to communicate with others, and a shared cultural experience that makes it likely that each of us wants to talk about, that makes the billion potential participants in today's online conversation, and the six billion in tomorrow's conversation, affirmatively better than the commercial industrial model.'³⁵

('Het is deze gecombineerde wil om scheppende arbeid te verrichten en met anderen te communiceren, en de gedeelde culturele ervaring, waarover ieder van ons waarschijnlijk wil praten, die het potentieel van een miljard deelnemers aan de conversatie van vandaag, en de zes miljard van die van morgen, met stelligheid superieur maken aan het commerciële industriële model.')

Hij gebruikt het voorbeeld van alle mensen op de wereld die alles afweten van Vikingschepen en die samen een beter lemma 'Vikingschepen' zullen schrijven dan één gespecialiseerde hoogleraar in de *Encyclopedia Britannica*. Daar zou hij wel eens gelijk in kunnen hebben. Nu is het lemma 'Vikingschepen' een minder beladen lemma dan het lemma 'Klaas Bruinsma', wat ons maar weer eens leert dat je ook in de wetenschap je voorbeelden retorisch goed moet kiezen. Juist bij de beladen lemma's ligt het spanningsveld tussen opinie en waarheid, die wij voortdurend tegenkwamen bij de wording van een vrije en democratische Pers. Bovendien: hoe democratisch is Wikipedia eigenlijk? Die 'invisible hand' die de meerderheid naar de waarheid stuurt, wordt achter de schermen door anonieme redacteurs bijgestuurd volgens niet gepubliceerde criteria.

Exponent van een kritischer opstelling is Cass Sunstein in zijn *Republic.com*-boeken.³⁶ Sunstein is van mening dat het internet leidt tot versplintering van het openbare debat. Mensen zullen zich opsluiten in 'informatiecocons', 'echokamers', 'digitale enclaves', zodat ze alleen nog maar kennis zullen nemen van informatie waarvan zij *willen* kennismaken, informatie waarin zij en soortgenoten zich spiegelen en die hun vooroordelen versterkt. Dit kan zelfs tot polarisatie leiden. In plaats van de objectieve rede bevordert het internet een oorlog tussen subjectieve meningen.

Laat ons eens kijken wat dit betekent voor de media. Ik sta eerst stil bij de nieuwe, niet geredigeerde *chaos media*, dan bij de transformatie van de klassieke *trusted media* en, ten slotte bij het nieuwe intermediair, de zoekmachine.³⁷

*Chaos media*³⁸

Chaos media vormen de wereldarena van Malesherbes, waar burgers, geschoold of verlicht (zoals Malesherbes nog veronderstelde) of ongeschoold toegang toe hebben en waar zij zich zonder noemenswaardige 'redactionele' controle kunnen uiten. Chaos media zijn er in allerlei soorten. Bloggers kunnen uitgroeien tot pamflettisten, vergelijkbaar met de revolutionaire pamflettisten als Marat en Desmoulins van weleer. De *sans culottes* marcheren naar binnen op een van de talloze websites, zoals *Geen Stijl.nl* waar ze hun eigen privé-leven binnenstebuiten kunnen keren, of op *My Space* of *Second Life* waar zij hun niet vervulde idealen kunnen inruilen voor de virtuele pseudo-identiteit van een gedroomd ego.³⁹ De 'real world' wordt soms wreed geconfronteerd met wat zich daar afspeelt doordat een ontorende privacyschending, een gruwelijke heksenjacht of een echte zelfmoord omdat een pseudo-vriend een pseudo-vriendin de bons heeft gegeven, naar buiten komen.⁴⁰ Daniel Solove heeft een aantal van deze *name and shame* heksenjachten beschreven. Hij noemt ze 'Digital Scarlet Letters', in navolging van de puriteinse heksenjacht die het onderwerp vormt van Nathaniel Hawthorne's roman *The Scarlet Letter* uit 1850:⁴¹ de scharlaken rode letter die de overspelige

Hester Prynne op haar kleding moest dragen van de puriteinse gemeenschap waar zij woonde, om haar dagelijks aan haar schanddaad te herinneren.

Hier vinden we niet alleen de 'echokamers' van *hate speech* en porno, maar ook de 'nieuwe' nieuwsfeiten op sites als *You Tube*. Het zijn de besproken Abu Ghraib-foto's, de door een bewakingscamera gefilmde moord op Bhutto, het met een in een nikaab verborgen cameraatje gefilmde studentenprotest in Teheran, de opstanden en opstootjes in de provincies van China, de door 'amateurs' gemaakte foto's van demonstraties in Birma of Tibet, of de uit de hand gelopen toeristenvideo's van de tsunami in Thailand.

Betere of betrouwbare kennis levert het misschien op als het gaat om 'heterdaad' beelden, maar niet als het gaat om interpretatie van de werkelijkheid.⁴² Blogs kunnen politiek of commercieel zijn geïnfiltreerd.⁴³ 'Feitelijke reportages' die zijn gepost op *You Tube* kunnen zijn gemanipuleerd. Schandpaalacties om mensen te waarschuwen kunnen zijn ingegeven door persoonlijke wraakacties.

In de schaduw van de trusted media ontwikkelen zich nieuwe internetmedia die een redactionele formule hanteren, maar veel nieuwsmateriaal uit de wereld van de chaos media gebruiken. Zij vormen de brug tussen chaos media en trusted media. De nieuwe richtlijn Audiovisuele Mediadiensten 2007/65/EG probeert ze in te lijven door naast de 'lineaire' omroepdiensten, 'non-lineaire' catalogusdiensten te onderscheiden, waar sites als *You Tube* onder zouden kunnen vallen. Ik laat hier de problemen die deze nieuwe categorie zal gaan opleveren buiten beschouwing.⁴⁴

Participatie en individualisering bij trusted media

De trusted media ondergaan een radicaal veranderingsproces. Zij worden geleidelijk aan multimediaal. Bij de omroep had zich deze koppeling tussen de kanalen van het centraal gestuurde openbare informatieaanbod en de steeds snellere retourkanalen al eerder voorgedaan. Mobiele informatienummers, e-mail, sms, websites, en nieuwere message-systemen zorgen voor steeds verdergaande vormen van publieksparticipatie. De introductie van collectieve spelvormen en verkiezingen, waarvan *Idols* de bekendste is geworden, zijn erop gericht de doelgroepen interactief bij de programma's vast te houden om weg-zappen te voorkomen.⁴⁵

De kranten veranderen dramatisch. Het papierenproduct is het voorportaal voor een elektronisch interactief achterportaal: 'Reageer per e-mail op dit bericht!' staat bij bijna ieder bericht dat in het elektronische achterportaal wordt geplaatst. 'Op dit artikel zijn tot dusver 700 reacties binnengekomen!' Dit leidt ook tot eigenaardige conflicten tussen de oude strenge redactionele norm van het papieren voorportaal waar brieven slechts na selectie worden geplaatst, en de losse norm van de ongefilterde toegang van de, participatie bevorderende, elektronische achterkamer.

Schrijft NRC *Handelsblad* op 5 maart over het handen schudden in De Baarsjes in Am-

sterdam in de krant een genuanceerd commentaar dat Hare Majesteit de Koningin had kunnen uitspreken:

‘Iemand begroeten met een handdruk is een kwestie van omgangsvormen. Cultuur en gewoonte spelen een hoofdrol [...]. Er zijn culturen waarin wordt volstaan met een buiging, een knik of een gebaar. Een groet is een erkenning van de ander [...].’

Dan treffen we bij de e-mailreacties diezelfde dag om 15.20 uur op de website van de krant die van Lisa aan:

‘Eerlijk gezegd word ik doodziek van dat gezeik over handen geven.’

De krant is overigens al sinds oktober 2007 bezig met de vraag volgens welke ‘netiquette’ het debat in het elektronische achterportaal moet worden gemonitord, en is niet het enige klassieke medium dat met dit probleem worstelt.

Ingrijpend is het Sarkozy-incident met *Le nouvel Observateur* in de week van 14 februari 2008. Een journalist van de krant had een sms-bericht van Sarkozy aan zijn echtgenote in handen gekregen en had het gepubliceerd op de website van de krant. De sms, verzonden daags voor zijn huwelijk, luidde: ‘Si tu reviens, j’annule tout.’ In de krant schrijft de hoofdredactie dat zoiets nooit door de redactionele controle van de voorkamer zou zijn gekomen. Maar na dit wat bleke excuus volgt er een principieel betoog dat ze de bron van de journalist door dik en dun geheim zullen houden in de inmiddels door Sarkozy gestarte smaadprocedure. En daarna wordt er uitgehaald naar Sarkozy die zelf schuld heeft door zijn hele privé-leven op straat te gooien. Later is het bericht wegens onbetrouwbaarheid van de bron gerectificeerd.

De nieuwe tijden leiden tot morele verwarring, waarbij geprobeerd wordt de normen van het expert- en het geheel opengegooide participatiemodel te combineren.

De actieve en individuele participatie levert al een veel nauwkeuriger beeld op van de gebruiker van de informatie in zijn dubbelrol als consument van ideeën en als consument van goederen en diensten. De ultieme stap is echter de zoekmachine.

Zoekmachines

In zijn zuivere vorm is de zoekmachine het paradigma voor de toegang tot de elektronisch geregistreerde werkelijkheid zonder enige redactionele tussenkomst op basis van democratische criteria. Alle op websites vastgelegde informatie is met elkaar verbonden door het hypertextsysteem van het World Wide Web dat als een semantische deken over het wereldwijde telecommunicatienetwerk ligt. De gebruiker van de zoekmachine stelt een vraag naar een elektronisch item (tekst, beeld of geluid) dat

zich in dat netwerk bevindt, en krijgt een resultaat voorgeschoteld van wat er *op het net* is te vinden, welk resultaat op relevantie is geselecteerd naar het meest gevraagde antwoord op die vraag. Kort gezegd: het populairste item staat boven aan. De zoekmachine representeert dus niet de werkelijkheid van de wereld zelf, maar is de democratische uitverkiezing van de populairste elektronische representatie van de wereld.

Zoekmachines zijn er in maten en soorten, vaak als extensie van bestaande expertsystemen of 'slimme' kennis van de gebruiker. De digitalisering van informatiebestanden waardoor het mogelijk is *at random* betekenisvelden met elkaar te verbinden en sneller en meer verbanden te leggen dan met traditionele zoektechnieken, kan nieuwe kennis opleveren.⁴⁶

Hier interesseren ons echter de algemene zoekmachines die zonder speciale voor kennis door de gebruiker worden gebruikt. Nico van Eijk heeft in zijn oratie in 2005 aandacht gevraagd voor deze zoekmachine als nieuw massamedium.⁴⁷ Zij oogt 'objectief', maar is dat allerm minst. Zij genereert maar een deel van *op het net* beschikbare informatie; de indexering van de resultaten is op allerlei manieren redactioneel en commercieel te manipuleren.⁴⁸ Maar wat meer is: de traditionele rol van de media om bronnen te wegen en informatie te toetsen alvorens deze te publiceren, is geheel afwezig. Integendeel: op een zoekvraag naar een nieuwsitem produceert zij alle vindplaatsen van chaos en trusted media tegelijk, en mogelijk de eerste categorie het eerst omdat de chaos media populairder zijn. De zoekmachine wordt zo een geruchtenmolen, vele malen sterker dan de prerevolutionaire pamflettenregen rond de Tuilerieën in Parijs. Er is een ander aspect dat onze aandacht vraagt. De zoekmachine weet op den duur alles van de gebruiker, omdat hij alle individuele zoekvragen vasthoudt en zo een nauwkeurig beeld opbouwt van de kenmerken van de individuele gebruiker. Hij weet bovendien wie die gebruiker is en waar hij zich in cyberspace bevindt. Op den duur gaat daarom de zoekmachine de indexering van de antwoorden aanpassen aan de voorkeuren van de gebruiker: de gebruiker wordt zijn eigen echokamertje. Grote leveranciers van informatie via het internet die vaak worden geraadpleegd, gaan op den duur ook geïndividualiseerde databanken opbouwen.

De gebruiker is van lid van een doelgroep gepromoveerd tot een individueel doelwit. Maar hij is ook zijn eigen redacteur en controleur geworden: hij krijgt antwoorden op vragen die hij wil horen en hij maakt voortdurend bekend wie hij is en waar hij zich bevindt, zodat hij overal op het internet als een bekende en gewaardeerde gast of een potentiële verdachte wordt ontvangen. Het wordt hoog tijd om een kijkje te nemen in het spionage verhaal. Maar voordat ik dat doe nog enige opmerkingen, die op zich al een heel essay in beslag zouden kunnen nemen.

Participatie in oude media en het ontstaan van media zonder of met een lichte redactionele formule, legt en enorme druk op het functioneren van de vertrouwde media. Er zijn twee andere aspecten die hierbij van belang zijn, maar die ik hier slechts kan aan-

stippen. Een belangrijk aspect van de ongecontroleerde toegang tot het internet is dat de media geleidelijk transformeren tot media die uitsluitend worden gefinancierd uit reclame en sponsoring. De gebruiker is immers de notie kwijtgeraakt dat je voor informatie moet betalen. Hij downloadt en uploadt ‘gratis’ informatie. Deze omwenteling heeft allerlei consequenties voor mediaregulering, waarvan (in het omroep tijdperk) de scheiding van redactionele en commerciële een belangrijke doelstelling was. De richtlijn Audiovisuele Mediadiensten tracht daaraan iets te doen, maar of dat effectief zal zijn, moet verder worden afgewacht.⁴⁹ Nadere analyse laat ik in het kader van dit betoog achterwege.

Het tweede aspect is de enorme groei van het aantal media. Op een kleine markt in Nederland zijn er alleen al tien algemene tv-zenders, met daarnaast doelgroep- en regionale zenders. Radio levert hetzelfde beeld op. Naast de betaalde opiniebladen, rukken de ‘gratis’ kranten op. De enorme concurrentie om het publiek, de noodzaak kosten zoveel mogelijk te drukken, en de jacht op het ‘nieuws’ in concurrentie met de nieuwe, veel snellere media, plegen dagelijks een aanslag op het niveau van de redactionele arbeid. Men placht vroeger van media te zeggen dat zij een *agenda setting*-functie hebben. Nu kan eerder gesproken worden van een agendavolgende functie, van de ene nieuwshype naar de andere.

Spionage

Van controle van individuen naar controle van de massamens: het panopticum

Menselijke spionagenetwerken

Al vroeg in de Europese geschiedenis werd de inhoud van het postverkeer gecontroleerd. Het ging om politieke controle en voorkoming van opstanden tegen de machthebbers. Het is zoals Cromwell het verwoordde:

‘The post will be the best means to discover and prevent the wicked designs against the Commonwealth.’⁵⁰

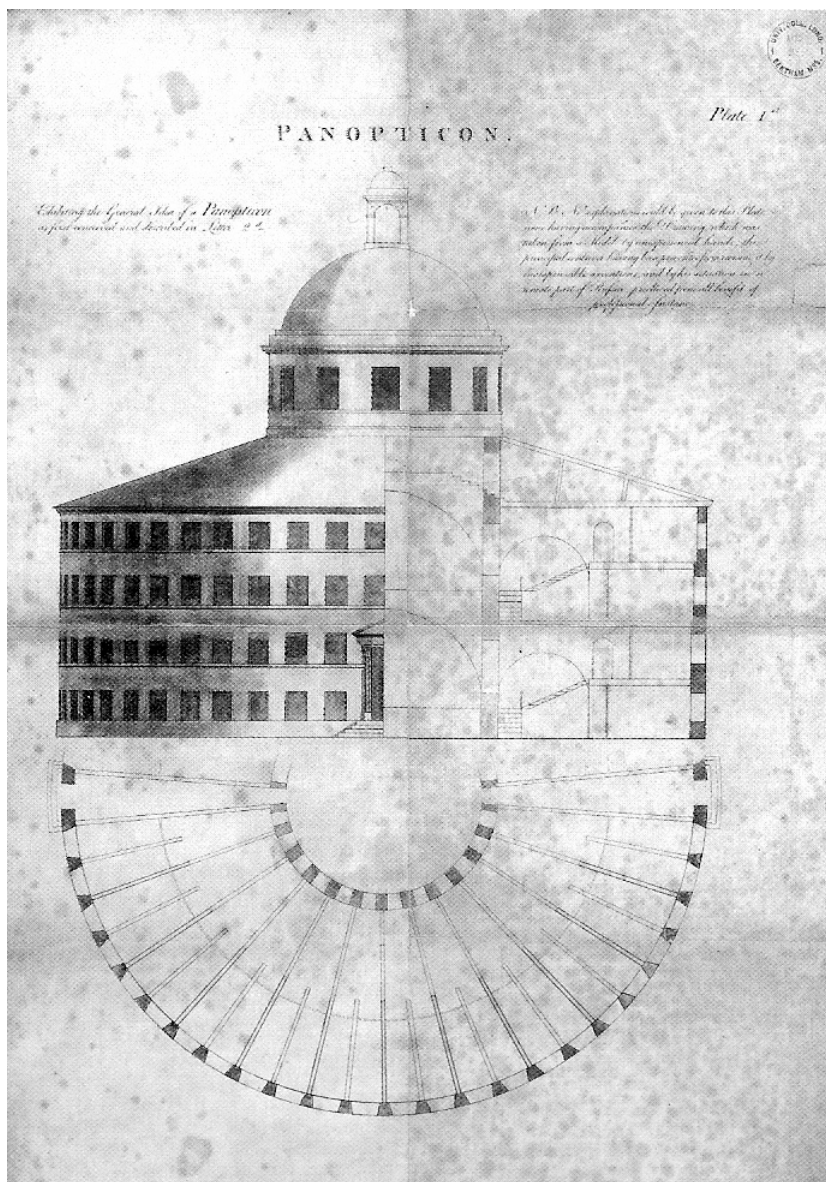
(‘De post is het beste middel om de duivelse plannen die er tegen het Gemeenebest worden gesmeed te ontdekken en te vrijdelen.’)

Vóór de Franse revolutie was het *cabinet noir* van Richelieu berucht. Post was in die dagen vooral diplomatieke post. Het openen van brieven vertelde je niet wat er onder de zich emanciperende laag van burgers leefde, en zeker niet wat ‘de man in de straat’ dacht. Habermas laat de Verlichting beginnen in de koffiehuisen, tevens knooppunten waar de kranten waren te vinden. Deze koffiehuisen waren broedplaatsen van verzet. Ik citeer uit de considerans van een Engelse proclamatie rond 1770:

‘Men have assumed to themselves a liberty, not only in the coffeehouses, but in other places and meetings both public and private, to censure and defame the proceedings of State, by speaking evil of things they understand not, and endeavouring to create and nourish an universal jealousy and dissatisfaction in the minds of all His Majesties good subjects.’⁵¹

(‘De bevolking heeft zich de vrijheid aangematigd om, niet alleen in koffiehuisen, maar ook op andere plaatsen, zowel publiek als privé, de handelingen van de Staat te bekritisieren en in diskrediet te brengen door kwaad te spreken over dingen waarvan men geen verstand heeft, en door te trachten algemene afgunst en ongenoegen in de geesten van alle onderdanen van Zijne Majesteit te kweken.’)

In het Prijs van 1670 wemelde het in deze broedplaatsen dan ook al van spionnen, *mouches* zoals ze werden genoemd.⁵² Een kleine eeuw later is dit een regulier netwerk van betaalde verklikkers dat zich rond het Palais Royal, de Tuilerieën en het Palais de Justice bevond. De *mouches* rapporteerden wekelijks schriftelijk. Lodewijk XV liet

Panopticum

*Jeremy Bentham: The Penitentiary Panopticon or Inspection House 1787 – pen-en waterverf-
tekening van Willey Reveley, naar een tekening van Benthem in de handschriften van Benthem,
University College London Library*

zich deze *gazetins*, zoals de rapporten heetten, door zijn persoonlijke secretaris voorlezen.⁵³

De man die het spionnennetwerk in Frankrijk groot heeft gemaakt is Joseph Fouché,⁵⁴ niet van adel, in 1759 geboren uit de derde stand in Nantes, voor wie slechts de kerk openstond om sociaal te stijgen. Tien jaar lang verkleedde hij zich daarom als priester en gaf wiskundeles aan een seminarium, om dan in de revolutie als afgevaardigde van Nantes naar Parijs te gaan. Hij sluit zich aan bij de Jacobijnen en verwerft zich de bijnaam ‘de mitrailleur van Lyons’ doordat hij de opstand in die stad met een verschrikkelijk bloedbad neerslaat. Deze man met een ‘fast gespenstig dürrer Leib, ein schmalknochiges Gesicht mit eckigen Linien, hässlich und unangenehm’, zoals Zweig hem omschrijft, zal het hoogtepunt van zijn carrière bereiken in de periode van het Directoire als hij minister van politie wordt, een betrekking die hij weet te continueren onder Napoléon. Hij had in die functie te kampen met hetzelfde probleem als Malesherbes, namelijk dat het aantal controlepunten om de opruiende informatiestromen in de gaten te houden, niet meer was te behappen. Hij bedenkt daarvoor de oplossing, die de Stasi later in Oost-Duitsland ook met succes zal toepassen: je maakt van iedereen een verklikker. Zo werd hij, volgens het adagium van Talleyrand dat een politieminister een man is ‘die zich bezighoudt met alles wat hem aangaat en met alles wat hem niet aangaat’⁵⁵ de machtigste man van Frankrijk aan wie alle spionnen rapporteerden en die meer van wie dan ook wist dan ieder ander.

Als aan het eind van de 19e eeuw de massa’s in de grote steden verschijnen en de politiestaat in West-Europa verdwijnt, werkt ook dit systeem van mandekking niet meer. Het is Fouché’s baas Napoléon die de sleutel voor dit controleprobleem aanreikt, maar waarvan Fouché, wiens rol geleidelijk is uitgespeeld, niet meer zal kunnen profiteren. Napoléon staat bij juristen bekend als degene die de private rechtsorde standaardiseerde in de Code Napoléon. Minstens zo belangrijk is zijn maatregel om de huizen van huisnummers te voorzien. Dit systeem stuit aanvankelijk op grote weerstand (mensen willen alleen de naam van hun huis, buurt of streek noemen), maar is aan het eind van de 19e eeuw een aanvaard en belangrijk instrument voor het bestuur geworden.⁵⁶

De verdwijning van het individu in de stedelijke massa is ook het begin van de ontwikkeling van andere identificatie- en opsporingstechnieken. Pendant daarvan waren het opzetten van centrale politieregisters met foto’s en biometrische kenmerken van verdachten zoals vingerafdrukken, en de studie naar sociaal-statistische kenmerken van de massamensen in de beginnende criminologie.⁵⁷ Edgar Allen Poe beschrijft deze ‘Man of the crowd’, de *massamens*, die overdag voor de goede waarnemer, de *flaneur* van Bau-

delaire, nog wel herkenbare individuele trekken heeft, maar die met het aansteken van de gasverlichting wegzinkt in de duisternis en een potentiële misdadiger wordt:

‘At first my observations took an abstract and generalizing turn. I looked at the passengers in masses, and thought of them in their aggregated relations. Soon however, I descended to details, and regarded with minute interest the innumerable varieties of figure, dress, air, gait, visage, and expression of countenance [...]. As the night deepened, so deepened to me the interest of the scene; for not only did the general character of the crowd materially alter [...], but the rays of the gas-lamps, feeble at first in their struggle with the dying day, had now at length gained ascendancy, and threw over every thing a fitful and garish lustre. All was dark yet splendid [...]. And as the shades of the second evening came on, I grew wearied unto death, stopping fully in front of the wanderer, gazed him steadfastly in the face [...]. “This old man [...] is the type of genius of deep crime. He refuses to be alone. *He is the man of the crowd.*”⁵⁸

(‘Eerst hadden mijn waarnemingen een abstract en generaliserend karakter. Ik keek naar de voorbijgangers in de massa en beschouwde ze als een verzameling van betrekkingen. Spoedig echter daalde ik af in details, en bekeek met minutieuze belangstelling de ontelbare variaties van gestalte, kleding, houding, gang, gelaat, gezichtsuitdrukking [...]. Toen de nacht zich verdiepte, verdiepte ook mijn belangstelling voor het schouwspel; want niet alleen veranderde het karakter van de menigte materieel [...], maar ook de straling van de gaslampen, eerst zwak in haar strijd tegen de stervende dag, had nu uiteindelijk het overwicht gekregen, en zij wierp over elk voorwerp een flakkerende en schelle glans. Alles was donker en schitterend tegelijk [...]. En terwijl de schaduwen van de diepe nacht opkwamen, werd ik doodsbang toen ik, compleet tot stilstand gekomen voor een zwerver die mij de weg versperde, deze standvastig in het gezicht staarde [...].’Deze oude man [...] is de belichaming van diepe misdadigheid. Hij weigert alleen te zijn. Hij is *de massamens.*”’)

De industrialisatieprocessen in de 19^e eeuw leidden tot een voortgaande rationalisatie van de arbeid: scheiding van wonen en werken, geregelde werktijden en streng georganiseerde arbeidsdeling, grootschalige mechanisering van arbeidsprocessen. Het symbool hiervan is Henry Ford die de lopende band uitvond, waar de T-Fords op werden gemaakt. Langs de band verrichtten arbeiders telkens een deelhandeling die soms bestond uit niet meer dan het aandraaien van een paar moeren (in het beroemde beeld van Charley Chaplin’s film *Modern Times*), maar al die deelhandelingen tezamen leveren een exemplaar van een rijdende T-Ford op. Deze wijze van efficiënte productie

wordt het *Fordism* genoemd, of naar Taylor die het uitwerkte tot een theoretisch productiemodel: *Taylorism*.

Bij de arbeidsdeling hoort dat vanuit een centraal punt toezicht op de goede voortgang van het productieproces wordt gehouden. Die gedachte van efficiënt centraal toezicht ontwikkelde zich tegelijkertijd in het denken over de inrichting van een geordende industriële samenleving waarin de anonieme bewoners, samengestroomd in de metropolen, als eenheden moesten worden gecontroleerd. Het beeld dat dit centrale toezicht samenvat is het *Panopticum*, naar het gelijknamige boek van de Engelse filosoof Jeremy Bentham. In dit boek schetst hij de ideale gevangenis waarin met een minimum aan bewakingspersoneel een maximum aan toezicht kon worden gerealiseerd. Dit was de cirkelvormige koepelgevangenis. De zich op de galerijen rondom bevindende cellen konden alle worden waargenomen door een of twee bewakers in het bewakershokje midden in de cirkel.

[...] It should be clearly understood what circumstances are, and what are not, essential to the plan. The essence of it consists then, in the *centrality* of the inspector's situation, combined with the well known and effectual contrivances for *seeing without being seen*. [...] I mean, the *apparent omnipresence* (if devines will allows me the expression).⁵⁹

(‘Men moet goed begrijpen welke omstandigheden essentieel zijn voor het plan, en welke niet. De essentie dan, bestaat in de centrale positie van de inspecteur, gecombineerd met de algemeen bekende nuttige voordelen van het *zien zonder gezien te worden* [...] Ik bedoel de *schijnbare alomtegenwoordigheid* (als de goddelijke wil mij deze uitdrukking wil vergeven)’)

Onzichtbare alomtegenwoordigheid en alziendheid, met excuses aan de Heer. Het voordeel van het model is dat het idee van orde wordt geïnternaliseerd bij de bewaakte, omdat deze *denkt* dat hij gadeslagen wordt, ook als dat feitelijk niet zo is: ‘the *feeling* he has of his being so’.⁶⁰ De Franse filosoof Michel Foucault werkte in zijn boek *Surveiller et Punir* het *panoptisme* uit tot het centrale disciplinerende mechanisme van de samenleving:

‘De là l’effet majeur de Panoptique: induire chez le détenu un état conscient et permanent de visibilité que assure le fonctionnement automatique du pouvoir. Faire que la surveillance est permanent dans ses effets, même si elle est discontinue dans son action; que la perfection du pouvoir tende à rendre inutile l’actualité de son exercice [...]. Celui-ci a son principe moins dans une personne que dans une [...] appareillage dont les mécanismes internes produisent le rapport dans lequel les

individus sont pris [...] il y a une machinerie qui assure la dissymétrie, le déséquilibre, la différence [...]. Le schéma panoptique, sans s'effacer ni perdre aucune de ses propriétés, est destiné à se diffuser dans le corps social.⁶¹

(‘Vandaar het niet te evenaren effect van het Panopticum: bij de bewaakte een permanent bewustzijn van ‘gezien worden’ teweeg te brengen, waardoor het automatisch functioneren van de macht is verzekerd. Het zo aanleggen dat het toezicht permanent is in zijn gevolgen, zelfs als het discontinu is in zijn handelingen; dat de volmaaktheid van de macht zodanig is dat zijn feitelijke uitoefening niet nodig is. [...] Dit beginsel ligt minder in een persoon dan in apparatuur waarvan de interne mechanismen de betrekkingen produceren waarin de individuen worden gevat [...]. Er is een machinerie die de asymmetrie, het verstoorde evenwicht en het verschil creëert [...]. Het panoptische schema is voorbestemd om, zonder iets van zijn eigenschappen uit te vlakken of op te geven, op te gaan in de maatschappelijke betrekkingen zelf.’)

In het nummer van Napoléon schuilt het verlangen naar een geordende registratie van iedere burger, in Benthems uitvinding van het ‘panopticum’ het verlangen naar een ‘goddelijk’ gezichtspunt van waaruit alle bewegingen en communicaties van de burger kunnen worden waargenomen. Deze verlangens zullen door de ontwikkeling van de informatie- en communicatietechnologie van de twintigste eeuw werkelijkheid worden.

Vanuit de systematische opslag van biometrische kenmerken loopt ook een andere lijn naar de eenentwintigste eeuw, namelijk die van de DNA- en cognitietechnologie die in toenemende mate voorspellend en proactief controlerend gedrag zullen bevorderen. Vanuit de registratie van personen en objecten loopt de lijn naar steeds omvangrijker databanken die aan elkaar kunnen worden gekoppeld door middel van een *burger-servicenummer* en met behulp waarvan *datamining* kan worden gedaan.⁶² Die lijnen zal ik hier niet vervolgen. Ik richt mij hier op de communicaties van de burgers.

De moderne controlesamenleving

De huisnummers werden gekoppeld aan postcodes en die weer aan statistische doelgroepen die met postcodes in verband kunnen worden gebracht. Het telecommunicatienet geeft iedere burger een virtueel adres, bij vaste en mobiele telefonie is dat een zichtbaar nummer, in het IP-net van het internet is dat een onder een domeinnaam verborgen IP-nummer.⁶³ Het is een wiskundig universum waarin de orde gemakkelijk bewaard kan worden. Het zal wel niet toevallig zijn dat de grootste politieminister van Europa, Fouché, als wiskundeleraar is begonnen.

Het telecommunicatienet maakt van surveilleersystemen in de fysieke wereld collectieve panoptica, doordat bewakingscamera's, die als de ogen van Argus overal in de samenleving worden opgehangen, worden verbonden met een centrale observatiekamer, waarin enkele bewakers 24 uur lang alle observatieschermen in de gaten houden: *seeing without being seen*. Dit heeft nog de trekken van een Benthemiaanse panopticum, van een cirkel waarin de waargenomen personen zich op de rand bevinden en de bewaker zich in het middelpunt in de centrale waarnemingspost. De communicaties in het telecommunicatienet kunnen via de virtuele adressen worden getraceerd. Denkbaar zou zijn dat deze ook vanuit een centrale controlekamer die is verbonden met telecommunicatiecentrales permanent gemonitord worden; het Stasi-systeem stond daar niet ver van af. Met de groei van het telefoonverkeer stuit dat op praktische bezwaren, en in de Westerse democratieën ook op juridische, omdat parallel aan de geleidelijke afschaffing van de censuur, zich uit het briefgeheim het telefoongeheim ontwikkelde dat de overheid slechts mocht schenden, na rechterlijke tussenkomst, bij een vermoeden dat met behulp van dat virtuele adres ernstige strafbare feiten worden begaan. Het vaste net heeft bovendien zijn beperkingen, omdat de burger alleen kan worden waargenomen als hij via een vast punt communiceert. Julia en Winston uit *Nineteen Eighty-Four* van Orwell ontmoetten elkaar op straat en in parken omdat ze daar aan het toezicht van Big Brother konden ontsnappen. Orwells voorganger en inspirator Yevgeny Zamyatin had in zijn roman uit 1920 *Wij* meer zicht op de toekomst. Zijn burgers (nummers) kunnen ook op straat gevolgd worden, omdat zij 'oortjes' in hebben die in verbinding staan met het bureau van de Wachters.⁶⁴ De mobiele telefonie heeft in ieder geval dit lek in het observatienetwerk gedicht. Burgers hebben permanent hun mobiele telefoon aan staan, zodat via de zenders in het cellulaire netwerk exact hun locatie kan worden bepaald en ook hun communicaties buiten het vaste net kunnen worden geregistreerd en afgeluisterd. In de openbare ruimte zien we bekenden in elkaars nabijheid meestal niet meer *met elkaar* praten: de een voert een gesprek met iemand anders via zijn mobiele telefoon, de tweede is verdiept in het componeren van een sms-bericht, terwijl de derde verveeld in de lucht kijkt, vermoedelijk omdat zij zojuist in een moment van onachtzaamheid haar mobiele telefoon door het toilet heeft gespoeld. Internetgebruik kan door de toegangsverschaffers (de *internet service providers*), de zoekmachines en de informatieverschaffers precies worden gevolgd doordat de gebruikte pc via daarop geplaatste *cookies* de gebruiker identificeren en zijn voorkeuren vastleggen: 'Hello Mr Dommering, we have recommendations for you.'

Toch is het telecommunicatienetwerk in al zijn verschijningsvormen nog geen ideaal panopticum, omdat de persoonsgegevens en privé-communicaties worden vastgehouden op te veel plekken. Die gegevens moeten worden gecentraliseerd. Ground Zero zorgde hier voor de grote doorbraak. De aanslag op de Twin Towers heeft ons

definitief duidelijk gemaakt dat terrorisme een permanente staat van bedreiging is en misschien wel de belangrijkste vorm van oorlog in de 21^e eeuw. ‘Zero’, het is het begin van een nieuwe jaartelling, het begin van een ‘Long War’, een ‘War on Terror’ zonder duidelijke vijand.⁶⁵ De staat heeft niet langer het geweldsmonopolie dat intern via politiemacht wordt uitgeoefend en extern via geregelde oorlogen:

‘Should present trends continue, then the kind of war that is based on the division between government, army and people, seems to be on its way out.’⁶⁶

De *man of the crowd* is niet meer een potentiële Jack the Ripper, die in de 19^e eeuw zo tot de verbeelding sprak, maar een potentiële *terrorist*. De oorlogsdreiging is permanent geworden. In de woorden van Ingeborg Bachmann:

‘Der Krieg wird nicht mehr erklärt,
sondern fortgesetzt. Das Unerhörte ist
alltäglich geworden.’⁶⁷

(‘De oorlog wordt niet meer verklaard
maar voortgezet. Het ongehoorde
is alledaags geworden...’)

Deze dreiging vergroot de druk op permanent toezicht. De grenscontroles van de nationale staten hebben zich naar binnen verplaatst: we kennen de lange wachtrijen bij het inchecken op luchthavens, tas- en/of poortcontrole bij de toegang tot openbare gebouwen. Een dergelijke controle hebben wij ook nodig in het telecommunicatienet. Europese en nationale parlementen bedienen regeringen, die steeds met nieuwe voorstellen komen om potentiële terroristen te bestrijden, op hun wenken. De parlementariër die dagelijks zoetsappige blogs onderhoudt om zijn kiezer te plezieren, stempelt ongezien iedere maatregel af om het wilde beest in de achterban aan de teugel te houden. De Risicosamenleving verlangt dat niet alleen met *waarschijnlijkheden*, maar ook met alle *mogelijkheden* vooraf wordt rekening gehouden. Dit leidt tot, wat Frank Furedi noemt *politics of fear*, waarbij de disproportionele beveiliging tegen alle *mogelijke* gevaren, onderdeel is geworden van het probleem dat moet worden opgelost: de bestrijding van het kwaad is voor een belangrijk deel de projectie van eigen angsten.⁶⁸ De bewaker in het panopticum wordt duizelig doordat hij als een tol in de ronde draait op zoek naar het enige gevaar dat hij niet kan zien: zijn eigen angst.

De laatste mijlpaal in deze trend is de EG data-retentierichtlijn.⁶⁹ Deze richtlijn verplicht de lidstaten ertoe alle verkeers- (tussen wie is er gecommuniceerd) en locatiege-

gegevens (waar is gecommuniceerd) van alle communicaties via internet, vaste of mobiele telefonie zes maanden tot twee jaar te bewaren, zodat bij de geringste verdenking een onderzoek op deze gegevens kan plaatsvinden. Als het aan de kabinetsmeerderheid ligt, gaat Nederland met anderhalf jaar binnen de EU aan de bovenkant zitten.⁷⁰ En de eisen die aan deze drempel van verdenking worden gesteld, worden steeds lager: ‘betrokkenheid bij een misdrijf’ is al voldoende.⁷¹ Zoals wij een Instituut voor Beeld en Geluid hebben waarin alle beelden en geluiden van de televisie- en radio-uitzendingen zijn opgeslagen, zo is er straks een zoemende, centrale bijenkorf waarin alle communicatiegegevens van de burgers zijn te vinden. Nu nog voor anderhalf jaar, maar wie weet, na de volgende niet verijdelde aanslag, veel langer. En waarom dan niet ook de inhoud van die communicaties, zodat het gezoem van de bijenkorf zal aanzwellen tot een zacht gebrom. Tegen die tijd zullen wij ook de Observatietoren hebben opgericht waarin alle beelden van de bewakingscamera’s worden bewaard. Het Instituut, de Bijenkorf en de Toren: het Panopticum is compleet. Tezamen (de IBT) vormen zij iets dat veel lijkt op de INTEGRAAL uit de genoemde roman *Wij* van Yevgeny Zamiatin. De INTEGRAAL is een soort ruimtevaartuig dat de ruimte in zal worden gestuurd om de oneindige vergelijking van het Universum te integreren. Hij wordt gebouwd in ÉénStaat, niet toevallig een dictatuur die onder leiding van Weldoener door wiskundige wetten wordt geregeerd, waarin burgers nummers en geen namen hebben. De eerste lading die met een prototype van de INTEGRAAL de ruimte in zal worden geschoten zal moeten bestaan uit bijdragen van alle nummers van ÉénStaat:

‘In the Name of Benefactor all Numbers of OneState are hereby informed of the following:

“Everyone who feels himself capable of doing so is required to compose treatises, epic poems, manifestos, odes, or other compositions dealing with the beauty and grandeur of OneState.

This will be the first cargo transported by the INTEGRAL.

Long live OneState! Long live the Numbers! Long live the Benefactor.”⁷²

(‘In de naam van de Weldoener worden alle Nummers van ÉénStaat hierbij over het volgende geïnformeerd:

Iedereen die zich daartoe in staat voelt wordt verplicht om verhandelingen, epische gedichten, manifesten, odes of andere composities te maken, die zich bezighouden met de schoonheid en de grootheid van ÉénStaat.

Dit zal de eerste lading worden van de INTEGRAAL.

Lang leve ÉénStaat! Lang leve de Nummers! Lang leve de Weldoener.’)

Het wordt tijd om naar het uitgangspunt terug te keren. Nu kunnen wij immers het huwelijk tussen openbare en privé-communicatie dat aan het eind van de twintigste eeuw is voltrokken, nader in ogenschouw nemen. Het is het individuele glazen huis van waaruit de gebruiker openbare en privé-communicaties verzorgt en ontvangt.

Integrale controle van de toegangspoorten⁷³

De nationale staten hebben veel van hun soevereine macht verloren, zeker als het gaat om de wirwar van internationale informatiestromen. Dit is een algemeen probleem van overheids-‘governance’ in een vernetwerkte internationale wereld, dat nationale staten proberen op te lossen door allerlei publiek-private samenwerkingsvormen aan te gaan, waardoor de bestaande bestuurlijke verantwoordingsmechanismen, die op de trias politica zijn gebaseerd, gebrekkig gaan functioneren.⁷⁴ Voor wat de informatiestromen betreft is het enig overgebleven aanknopingspunt om de orde te bewaren de burger zelf en de beheerder van de toegangspoorten tot het telecommunicatienet. Daarbij maakt het nauwelijks nog uit of de burger openbaar of privé communiceert, omdat hijzelf dat onderscheid ook niet meer maakt. Bloggers communiceren immers in het openbaar, privé-levens worden elektronisch met iedereen gedeeld. In maart 2007 werd de Russische Savva Terentjev vervolgd voor haatzaaien omdat hij op zijn blog kritische opmerkingen maakte over het optreden van de politie tegen een oppositiekrant. Hij vond dat politieagenten dagelijks ceremonieel moesten worden verbrand op grote pleinen van steden. Een Russische commentator beweerde daarop dat de vervolging niet terecht was, omdat een weblog geen massamedium is. Hij voegde er aan toe:

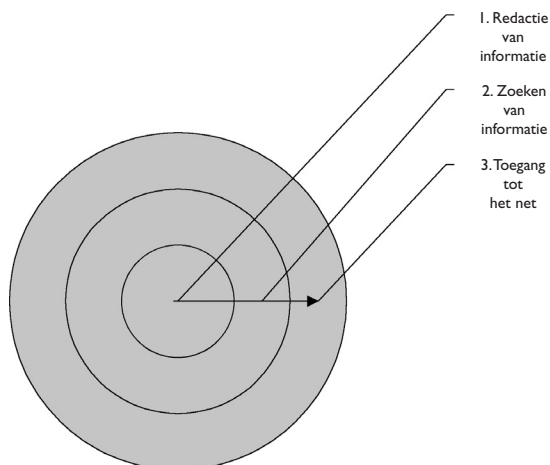
‘Als je iemand arresteert vanwege een opmerking op een weblog, is dat te vergelijken met de arrestatie van iemand die in een stadsbus zijn mening ventileert. Als Terentjev wordt veroordeeld kunnen ze nog wel tienduizenden andere webloggers oppakken. De overheid zal er miljoenen agenten voor nodig hebben.’⁷⁵

Ja juist: dat is het probleem van Malesherbes en Fouché tezamen! Maar het is anders: de burger is voor zijn openbare en privé-uitingen in een glazen telecommunicatiehuisje gaan zitten, dat met vaste en draadloze verbindingen met het panopticum is verbonden. We hebben juist geen miljoenen agenten meer nodig die in openbare gelegenheden opletten wat er voor opruiende taal wordt uitgeslagen.

De overheid is als censor uit het redactionele centrum verdreven, maar keert aan de rand weer terug. De overheid is als afuisteraar uit de openbare ruimte verdreven, maar keert aan de rand weer terug. Dat kan in het volgende schema van concentrische cirkels worden getoond. In de binnenste laag bevindt zich het redactionele centrum van de oude trusted media, in de cirkel daar omheen vinden wij de media die toegang tot informatie verschaffen (de chaos- en zoekmedia), in de buitenste cirkel de toegangverschaffers tot het telecommunicatienet (de internet service providers en telecommunicatie-ondernemingen).

Auditorium: Still uit Optimum. Pioneers of our Brave New World, documentaire van Henry Colomer uit 2000, waarvoor een afbeelding is gebruikt van het Audience Ideale, Parijs

De pijl geeft de richting van de overheidsinvloed aan. In de eerste laag van de redactionele media is de censuur verdwenen. In de tweede laag van de chaos media en de zoekmachines probeert de overheid terug te komen. De spelers in dit veld kunnen niet profiteren van het schild dat tussen de redactionele vrijheid en de overheid in een eeuwenlange strijd is opgericht. De paradox is hier dat de in bezitting door de burgers van de communicatiemiddelen deze hun oude kwetsbaarheid voor censuur heeft teruggegeven. De censuur is hier informeel en heet steeds vaker ‘zelfregulering’ of ‘co-regulering’. Het is een verbond tussen een steeds zwakkere nationale staat en een sterke internationale media- of telecommunicatie-onderneming. De beheerders van de informatieplatforms en de zoekmachines wordt verzocht door middel van een eigen gedragscode en door middel van in de techniek ingebouwde filtertechniek de toegang tot bepaalde informatie geheel of selectief (bijvoorbeeld niet toegankelijk in bepaalde regio's) te blokkeren.⁷⁶ Dat betreft in de democratische landen onderwerpen als pornografie en terrorisme, het betreft de regering onwettelijke onderwerpen in niet democratische landen. Zoekmachines kunnen langs deze weg onder druk worden gezet om zoektermen in machines te laten doodlopen (bijvoorbeeld Tibet, Tiananmen plein). In Europa breidt deze nieuwe publiek/private samenwerking zich geleidelijk uit buiten iedere constitutionele controle. Als Google van de Chinese communistische partij haar zoekmachine moet censureren om toegang tot de Chinese markt te krijgen is dat even wereldnieuws, de geleidelijke informele uitbreiding via feitelijke beïnvloeding van internet service providers ruikt in stilte op. Bij deze informele controle vooraf voegt zich een informele repressie achteraf zonder rechterlijke tussenkomst door middel van intransparante ‘notice and take down’ procedures: het op eerste aanmaning door de beheerder van het platform verwijderen van informatie die in de aanmaning als schadelijk en onrechtmatig wordt aangemerkt. Een rechter

komt daar meestal niet aan te pas. Hoe dat bijvoorbeeld bij een wereldwijd medium als *You Tube* in zijn werk gaat, is onbekend. Ook de druk die eind maart op de Provider Network Solutions werd uitgeoefend om 'de film van Wilders' niet uit te zenden, werd in dit ondoorzichtige circuit afgehandeld.

De overheid probeert dus het uitzicht uit het individuele glazen communicatiehuisje te hinderen. De overheid wil ook weten wie er in het glazen huisje zit, als het erom gaat openbare uitingen via websites en blogs aan te pakken. Hier wordt de druk uitgeoefend in de derde laag: de beheerders van de toegangspoorten. Internet service providers wordt bij de geringste verdenking gevraagd de identiteit van de bewoner van het glazen huisje prijs te geven. Dit is in toenemende mate praktijk in democratische landen en leidt soms tot rechtszaken.⁷⁷ Het wordt even wereldnieuws als Yahoo persoonsgegevens van een Chinese dissidente blogger uitlevert aan de Chinese overheid, die door deze hulp in China kan worden opgespoord en veroordeeld. Maar verder is het een voort sluipende praktijk.

Maar de overheid wil ook weten wat de bewoner van het glazen huisje precies doet. Hier moeten de ondernemingen die telefonie en andere individuele communicatiediensten verschaffen worden aangepakt om alle verkeers- en locatiegegevens van de individuele communicatiebewegingen vast te houden en centraal te doen opslaan. Dit is dus ook druk op de derde laag, die de neiging heeft zich uit te breiden naar de tweede laag. Zij zijn de leverancier van de bijenkorf.

En dan is er het steeds intensiever af luisteren van de inhoud van privé-communicaties. De satellietondernemingen die telefoonverkeer leiden over hun satellieten in de ruimte vervullen al langer een permanent af luisterende functie op basis van selectieve zoekcriteria: zij laten toe dat de getransporteerde boodschappen worden gescand op zoektermen die met terreur in verband kunnen worden gebracht.⁷⁸

Zelfregulering door de toegangmedia en vrijwillige onderwerping aan de controle door de burger van al zijn privé- en openbare uitingen: het is 'consensueel panoptisme':

'What is clear is that the new information technologies have fundamentally restructured the exercise of panoptic power. The decentered nature of the "consensual" Panopticon extends well beyond the diffusion of power at the top along with the participation of the subjects in their own surveillance.'⁷⁹

('Wat duidelijk is, is dat de nieuwe informatietechnologieën de uitoefening van panoptische macht fundamenteel anders hebben ingericht. Het decentrale karakter van het "consensuele" panopticum strekt zich gemakkelijk uit buiten de

verspreiding van macht aan de top, tegelijk met de participatie van de burger in de bewaking.’)

En als de burgers elkaar dan ook nog gaan controleren op *Name and Shame*-sites kan Fouché helemaal tevreden zijn, Malesherbes zou het verafschuwen. Anderzijds zou de controle op het inkomend verkeer via vaste import servers, zoals dat in China gebeurt, zijn goedkeuring hebben kunnen wegdragen. Dat is immers de verwezenlijking van zijn wens om de boekenimport in Frankrijk in een paar grensplaatsen te concentreren, teneinde haar onder controle te kunnen houden.⁸⁰

Ein Mann ohne Eigenschaften

‘Denn ein Landesbewohner hat mindestens neun Charaktere, ein Berufs-, einen National-, einen Staats-, einen Klassen-, einen geographischen, eine Geschlechts-, einen bewussten, einen unbewussten und vielleicht auch noch einen privaten Character; er vereinigt sie in sich, aber lösen ihn auf, und is eigentlich nichts als eine kleine, von diesen viele Rinnsalen ausgewachsene Mulde [...]. Deshalb hat jeder Erdbewohner auch noch ein zehnter Character, und dieser is nichts als die passiver Phantasie unausgefüllter Räume.’⁸¹

(‘Want een inwoner van een land heeft tenminste negen karakters, een beroeps-, een nationaal, een staats-, een klasse-, een geografisch, een geslachts-, een bewust, een onbewust, en misschien ook nog wel een privé-karakter; hij verenigt deze in zich, maar ze lossen hem op en eigenlijk is hij niets anders dan een kleine, door die vele straatjes uitgespoelde poel [...]. Daarom heeft elke bewoner van de aarde ook nog een tiende karakter en dat is niets anders dan de fantasie van niet opgevulde ruimten.’)⁸²

Wie is deze vrije, zichzelf controlerende burger, van wie we te allen tijde weten waar hij zich bevindt en met wie hij wat communiceert? Eigenlijk is het treurig met hem gesteld: wij weten wel alles over hem, maar hij weet niets over zichzelf. Hij is een verzameling van statistische data.

Hij kan virtueel over de hele wereld reizen, maar weet nooit waar hij zich feitelijk bevindt. Met *Google Earth* kan hij als een vogel over de aarde vliegen, maar op aarde zelf maakt hij gebruik van een geografische zoekmachine, de TomTom, om zijn plaats te bepalen. Via een satelliet en een geografische databank komt hij feilloos op de juiste bestemming aan: ‘Ga links, ga na vierhonderd meter naar rechts, ga bij de vijfde rotonde de tweede afslag op.’ Hij komt op tijd aan waar hij moet wezen, zonder te weten waar hij is. Dat kan hij later op *Google Earth* opzoeken.

Hij weet niet waar hij politiek staat. Om zijn politieke overtuiging te bepalen maakt hij gebruik van de staatkundige zoekmachine, de stemwijzer. Beantwoordt alle vragen in juiste volgorde en er komt uit wie je moet stemmen: de Partij voor de Vrijheid. Wat?! nog een keer proberen: ditmaal is het de SP. Hij weet wat hij moet stemmen, zonder te weten wie hij is.

Hij weet niet wat hij weet. Voor iedere vraag die bij hem opkomt raadpleegt hij een zoekmachine, die in een onderdeel van een seconde een rijtje antwoorden produceert

waar hij uit kan kiezen. Hij heeft altijd een antwoord op een vraag zonder te weten of dat het juiste antwoord is.

Hij heeft alle statistische kenmerken die hij moet hebben, maar hij weet niet welke zijn individuele kenmerken zijn. Hij zweeft totdat zijn plaats en concrete kenmerk met wiskundige middelen zijn bepaald. Heel even, en dan zweeft hij weer verder.

Hij is de *Mann ohne Eigenschaften* van Musil, die op zoek is naar zijn eigenschappen. In de eenentwintigste eeuw doet hij dat met behulp van informatie- en communicatietechnologie, maar wordt hij gadeslagen door verkopers en terreurbestrijders, die hem op deze zoektocht van minuut tot minuut begeleiden. Als hij al niet achter zijn eigenschappen komt, zij wel. Hij is de gevangene van zijn eigen en andermans waarnemingen. Overal bekend en achterna gezeten.

Noten

- 1 Michel Foucault *Surveiller et punir*, Paris: Éditions Gallimard (Tel) 1975, p. 258.
- 2 Mijn inaugurele rede *De informatiedriehoek, enige beschouwingen over de regulering van informatiestromen* van 20 oktober 1989, Deventer: Kluwer 1989 begon met de kostbare en schaarse vorstenportretten die door Europa reisden. Het leek mij passend om met de rol van het beeld in de 21^e eeuw te openen.
- 3 Philip Gourevitch & Errol Morris, 'Exposure. The woman behind the camera at Abu Ghraib', in: *The New Yorker* 24 March 2008. Voor het volledige verhaal van het naar buiten komen van het Abu Ghraib-verhaal, zie Mark Danner *Torture and Truth. America, ABU Ghraib and the war on terror*. New York: New York Review of Books 2004.
- 4 Robert Hariman and John Louis Lucaites, *No Caption Needed, Iconic Photographs, Public Culture, and Liberal Democracy*, Chicago: The Chicago University Press 2007, p.27.
- 5 A.w. p. 29-37.
- 6 Los Caprichios, plaat 23 *Aquellos polbos* ('Die vuiltjes') en plaat 24 *No hubo remedio* ('Er is geen uitweg').
- 7 *The New Yorker*, noot 3.
- 8 Bewakingscamera's hebben echter altijd diezelfde dubbelfunctie gehad. Ze bewaken, maar als zij een verschrikkelijke gebeurtenis vastleggen is dat ook nieuws. De laatste beelden van Lady Di, voordat zij in een Parijse tunnel te pletter werd gereden, zijn die van de bewakingscamera's van Hotel Ritz die vast hebben gelegd hoe zij door de achterdeur voor de pers wegvlucht. Die schimmige zwart-witbeelden zijn eindeloos gerecycled in de openbare media, zoals zoveel eerder de roofoverval van Patricia Hearst in het warenhuis, toen zij de zijde van haar gijzelnemers had gekozen en samen met hen overvallen ging plegen.
- 9 Tom Standage, *The Victorian Internet*, London: Weidefeld & Nicolson 1998, p. 193.
- 10 Opiniepagina NRC Handelsblad 27 februari 2008.
- 11 Ewoud Hondius *Sense and Nonsense in the Law*, Deventer: Kluwer 2007, p. 21; Johanathan Swift, *Gulliver's Travels, The voyage to Brobdingnag*, Chapter VII, in: Swift *Gulliver's Travels and Selected Writings in Prose and Verse*, (John Hayward ed.) New York: Random House (Nonesuch Press) 1934, p. 133.
- 12 Voor een historisch overzicht en verwijzing naar enige standaardwerken zie hoofdstuk 20, E.J. Dommering e.a., Amsterdam: Otto Cramwinckel 2000.
- 13 John Milton (Stephen Orgel & Jonahatan Goldberg eds.), Oxford/New York: The Oxford University Press, p. 254.
- 14 Geciteerd bij Jean des Cars, *Malesherbes, gentilhomme des Lumières*, Paris: Éditions des Fallois 1994, p. 389.
- 15 Georges Minois *Censure et Culture sous l'Ancien Régime*, Parijs: Fayard 1995, p. 215; D. Peepkorn, *Het Tribunaal van de publieke opinie*, Amsterdam, Ars Aequi Libri (Prinsengrachtreeks 1998/2), p. 37.
- 16 Robert Darnton *Forbidden Bestsellers in Pre-Revolutionary France*, New York: Norton & Company 1995.
- 17 Minois a.w. p. 201.
- 18 Minois a.w. p. 190.
- 19 Barbara de Negroni, *Lectures interdites. Le travail des censeurs au XVIIIe siècle*, Paris: Bibliothèque Albin Michel, Histoire 1995, p. 39.
- 20 Malesherbes (Roger Chartier ed.) *Mémoires sur la librairie, Mémoire sur la liberté de la presse*, Paris: Imprimerie Nationale 1994, p. 83.
- 21 A.w. p. 89.
- 22 A.w. p. 226.
- 23 A.w. p. 228.
- 24 Cijfers bij Jeremy D. Popkin *Revolutionary News. The Press in France 1789-1799*, Durnham and London: Duke University Press 1990, p. 42. Voor groecijfers per land en categorie, zie Jack R. Censer *The French Press in the Age of Enlightenment*, London/New York: Routledge 1994.
- 25 Popkin a.w. p. 43-45.
- 26 Walter Lippmann *Public Opinion*, New York: Pinguin Books (Pelican), 1946, p. 14-15.
- 27 Noortje Marres & Gerard de Vries 'Tussen toegang en kwaliteit, Legitimatie en contestatie van expertise op het Internet', in: H. Dijstelbloem & C.J.M. Schuyt (red.) *De Publieke Dimensie van kennis*, Voorstudies en Achtergronden WRR V 110, Den Haag: SDU 2002, p. 192. Malesherbes zag dat dilemma overigens ook. Hij ging er blijkens het hier gegeven citaat immers vanuit dat 'des gens instruits' de arena zouden gaan bevolken.
- 28 Er bestaan verschillende democratische theorieën over de rol van de Pers, van liberale tot de Amerikaanse die als *social responsibility* wordt gekenschetst, zie. Fred Siebert, Theodore Peterson & Wilbur

- Schramm, *Four Theories of the Press*, Urbana and Chicago: University of Illinois Press 1963.
- 29 In Nederland meten we dat tegenwoordig zelfs met de monitorfunctie die het Commissariaat van de Media heeft om de pluriformiteit op de mediemarkt te meten, zie *Concentratie en pluriformiteit van de Nederlandse Media* 2006, Commissariaat van de Media 2007.
 - 30 Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in einen andere Moderne*, Frankfurt am Main: Edition Suhrkamp 1986.
 - 31 Bruno Latour, *Nous n' avons jamais été modernes. Essai d'anthropologie symétrique*, Parijs: La Découverte (Poche) 1997, p. 197. In het voorgaande deel van de tekst heeft Latour de verschillende bouwstenen van de natuur als 'object' aangeduid en de politici, als samenstellende bestanddelen van de samenleving, als 'vertegenwoordigers'. Hier keert hij de termen om, om te benadrukken dat het hier om een 'natuur/samenleving'-parlement gaat waarin het onderscheid niet meer kan worden gemaakt.
 - 32 Arlette Farge, *Subversive Words. Public Opinion in eighteenth Century France*, Oxford: The Polity Press 1994, p. 29.
 - 33 Farge a.w., 31.
 - 34 Zie E.J. Dommering e.a. *Informatierecht*: Amsterdam: Otto Cramwinckel 2000, p. 124.
 - 35 Yochai Benkler, *The Wealth of Network. How social production Transforms Markets and Freedom*, New Haven and London, p. 55.
 - 36 Cass R. Sunstein, *Republic.com*, Princeton and Oxford: Princeton University Press 2001, *Republic.com 2.0* dezelfde uitgever 2007, *Infotopia. How many minds produce knowledge*, Oxford: Oxford University Press 2005.
 - 37 Internet biedt ook ongekennde mobilisatie- en participatiemogelijkheden voor (wereldwijde) actiegroepen, lobbies en het openbaar bestuur. Die vallen buiten het bestek van deze beschouwing.
 - 38 Ik noem ze chaos media, soms worden ze ook wel aangeduid als 'informele' media.
 - 39 Zie voor een analyse Albert Benischop 'Tweede leven in het hiernamaals', in: *Open, cahier over kunst en het publieke domein*, Rotterdam: NAI uitgevers 2007, p. 62 e.v.
 - 40 Lauren Collins 'The Friend Game. Behind the online hoax that led to a girl's suicide', in: *The New Yorker* January 21 2008 p. 34.
 - 41 Daniel J. Solove *The future of reputation, gossip, rumour and privacy on the internet*, New Haven and London: Yale University Press 2007, p. 90.
 - 42 Overigens is het aantal als 'journalistiek' aan te merken blogs maar heel gering, zie Henk Blanken & Mark Deuze *Pop Up. De botsing tussen oude en nieuwe media*, Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij Atlas 2007, p. 122.
 - 43 Andrew Keen *The Cult of the Amateur*, New York: Doubleday 2007, p. 18.
 - 44 De elektronische mediaregulering is niet het onderwerp van deze beschouwing, zie daarvoor Oliver Castendyk, Egbert Dommering & Alexander Scheuer (eds.) *European Media Law*: Alphen a/d Rijn: Kluwer Law International 2008.
 - 45 Zie de analyse van Henry Jenkins, *Convergence Culture. Where old and new media collide*, New York and London: The New York University Press 2006.
 - 46 Voor de mogelijkheden en beperkingen, zie Hubert L. Dreyfus, *On the Internet*, London & New York: Routledge 2001.
 - 47 N.A.N.M. van Eijk, *Zoekmachines: zoekt en gij zult vinden? Over de plaats van zoekmachines in het recht*, Amsterdam: de Vossiuspers 2005.
 - 48 Zie daarover Van Eijk a.w. en John Batelle, *The Search*, London: Portofolio 2005. Zie voor een beknopt overzicht van soorten van zoekmachines en de dekkingspercentages, G. Vandendriessche, 'Op zoek naar zoekmachines', in: *Computerrecht* 1/2008, p.6.
 - 49 Zie noot 42.
 - 50 Zie E.J. Dommering, *Informatierecht*, Amsterdam: Otto Cramwinckel 2000, p. 45-46 voor de geschiedenis van het briefgeheim en de controle van brieven.
 - 51 Geciteerd bij Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt am Mein: Suhrkamp 1990, p. 124.
 - 52 Arlette Farge, *Subversive Words. Public Opinion in Eighteenth-Century France*, Cambridge: The Polity Press 1994, p. 3.
 - 53 Farge noot 32, a.w., p. 18.
 - 54 Biografische gegevens uit Stefan Zweig, *Joseph Fouché. Bildnis eines politischen Menschen*, Leipzig: Im Insel-Verlag 1930.
 - 55 Zweig a.w. p. 135.
 - 56 Walter Benjamin, *Charles Baudelaire, 'Le Fâneur'*, London/New York Verso Classics (1997), p. 47.
 - 57 Armand Mattelart, *The Invention of Communication*, London & Minneapolis: The University of Minnesota Press 1996, p. 234-235.
 - 58 Benjamin a.w. p. 48. Edgar Allan Poe, *The Complete Tales and Poems*, London: The Modern Library.

- 59 Jeremy Bentham, *The Panopticon letters*, in: M. Božović (ed.), *The Panopticon Writings*, London/New York: Verso 1995, V, p. 43, VI, p. 45.
- 60 Jeremy Bentham a.w. V, p. 44.
- 61 Michel Foucault, *Surveiller et punir*, Paris: Éditions Gallimard (Tel) 1975, p. 234-236, p. 242.
- 62 Zie hierover Bert-Jaap Koops, *Tendensen in opsporing en technologie. Over Twee honden en een kalf*, Tilburg/Nijmegen: Wolf Legal Publisher 2006; A. Vedder e.a., *Van Privacyparadijs tot controlestaat?* Den Haag: Rathenau Instituut 2007; *Technologie, cognitie en justitie, Justitiële Verkenningen* 1/08, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2008.
- 63 'Het Adres in cyberspace heeft geen plaats', in: E.J. Dommering (red.), *Telecommunicatienummers en domeinnamen*, Deventer: Kluwer 1999 (Iterreeks nr. 15), p. 1-27 en in: E.J. Dommering, *De jacht op Prometheus*: Amsterdam: Otto Cramwinckel 2008.
- 64 Yevgeny Zamyatin, *We*, London/New York: Pinguin Books 1993.
- 65 Frank Furedi, *Invitation to Terror. The Expanding Empire of the Unknown*, London/New York: Continuum 2007, Preface en Introduction.
- 66 Martijn van Creveld, *The Transformation of War*, New York: The Free Press 1991, p. 192.
- 67 'Alle Tagen', in: *Sämtliche Gedichte*, München/Zürich: Piper 2002, p. 56.
- 68 Furedi a.w. noot 65.
- 69 EG Richtlijn 2002/58; Implementatie wetsontwerp, TK II 2006-2007, 31145.
- 70 TK II 2007-2008, 31145, nr. 9. De implementatie in Duitsland roept, anders dan in Nederland, grote constitutionele weerstanden op, zie uitspraak van het Bundesverfassungsgericht 19 maart 2008, BvR 256/08, vooruitlopend op de beslissing in het bodemgeschil.
- 71 Bert-Jaap Koops en A. Vedder, a.w. noot 62. Ook hier is de Duitse constitutionele rechter vele malen kritischer. Deze formuleerde in de uitspraak van 27 februari 2008 (BvR 370/07 en BvR 595/07) een 'computer grondrecht' dat zware proportionaliteitseisen stelt aan toegang tot een databestand.
- 72 Yevgeny Zamyatin, *We*, London/New York: Pinguin Books 1993, p. 3-4.
- 73 In *Informatierecht* a.w., schetste ik in hoofdstuk 24 'Naar een nieuwe controlemaatschappij?' een vrijheidsscenario naast een controle samenleving. Na acht jaar, stel ik vast dat het controlescenario sterker is gebleken. Het aldaar door mij besproken Reg Whitaker, *The End of privacy. How Total surveillance is becoming a reality*, New York: The New Press 1993 heeft het gelijk aan zijn zijde.
- 74 Kees van Kersbergen & Frans van Waarden, *Shifts in Governance: Problems of Legitimacy and Accountability*, Den Haag: NWO 2001.
- 75 Bron: NRC Handelsblad 13 maart 2008.
- 76 Zie hierover uitvoerig Egbert Dommering & Lodewijk Asscher (eds.), *Coding Regulation, Essays on the Normative role of Information Technology*, The Hague: T.M.C. Asser Press 2006 en Damian Tambini, Danilo Leonardi & Chris Marsden, *Codifying Cyberspace. Communications self regulating in the age of Internet convergence*, London/New York: Routledge 2008.
- 77 Lycos/Pessers, HR 25 november 2005, *Mediaforum* 2006-1 m.nt A.H. Ekker.
- 78 Dit is het al midden jaren negentig opgestarte ECHELON project, zie Reg Whitaker, *The End of privacy. How Total surveillance is becoming a reality*, New York: The New Press 1993, p. 93.
- 79 Whitaker a.w. p. 175.
- 80 Zie mijn bijdrage 'Nieuwe visies', in: M. Polak, J. Sevink & S. Noorda (red.), *Over de volle breedte, Amsterdams universitair onderzoek na 1970*, Amsterdam: Vossiuspers UvA 2007, p. 171-199; ook opgenomen in *De Achtervolgving van Prometheus*, Amsterdam: Otto Cramwinckel 2008.
- 81 Robert Musil *Der Mann ohne Eigenschaften*, Hamburg: Rowohlt Verlag 1952, p. 35.
- 82 Vertaling Ingeborg Lesener.

Curriculum vitae

Prof. mr. Egbert Dommering (1943) is sinds 1988 hoogleraar informatierecht (0,4 Fte) aan de UvA. Van 1989 tot 2004 was hij directeur van het Instituut voor Informatierecht. In deze periode bleef hij werkzaam in Den Haag als advocaat bij Buruma & Maris, en in Amsterdam bij Stibbe (vanaf 1995) en bij Brinkhof (vanaf 2005). Als advocaat was hij in deze periode bij vele van de spraakmakende procedures in het onderzoeksgebied van het Instituut betrokken. Zijn belangrijkste publicaties (met anderen) zijn *Verbinding en Ontvlechting in de Communicatie. Een studie naar toekomstig overheidsbeleid voor de elektronische communicatie* (1990), *Handboek Telecommunicatierecht*

(1999), *Informatierecht, fundamentele rechten voor de informatiemaatschappij* (2000), *Coding Regulating* (2006) en *European Media Law* (2008). Een selectie uit de talloze artikelen die hij over meer dan twintig jaar over deze onderwerpen schreef, verschijnt onder de titel *De jacht op Prometheus* in 2008 bij Otto Cramwinckel.

Na zijn emeritaat zal hij de leerstoel 'Theorie van het Informatierecht' bij het Instituut voor Informatierecht bekleden en verbonden blijven aan het kantoor Brinkhof.

